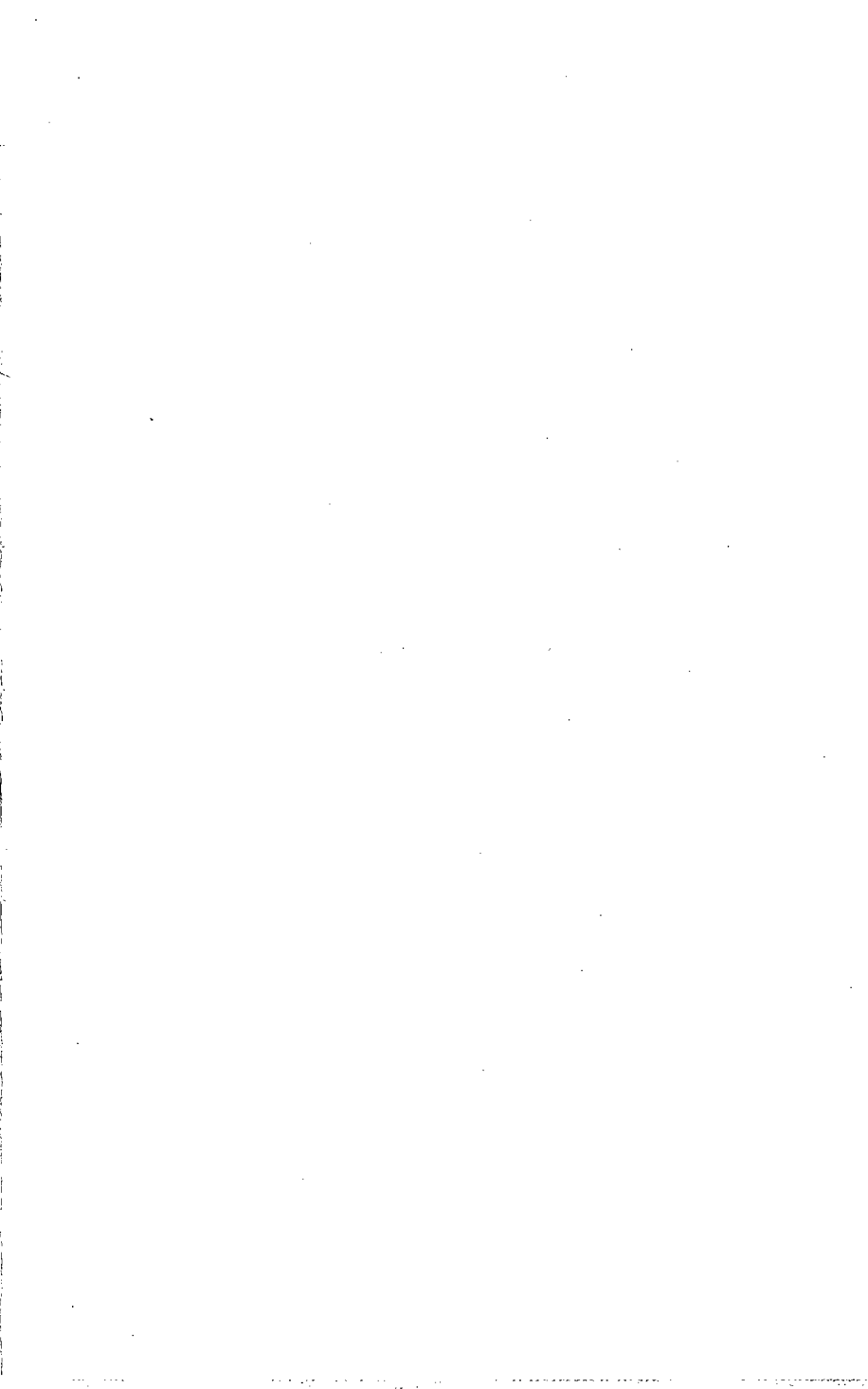

KDB "PREPOROD"

Za izdavača
Prof. dr. MUNIB MAGLAJLIĆ

Recenzent
Prof. dr. MUNIB MAGLAJLIĆ

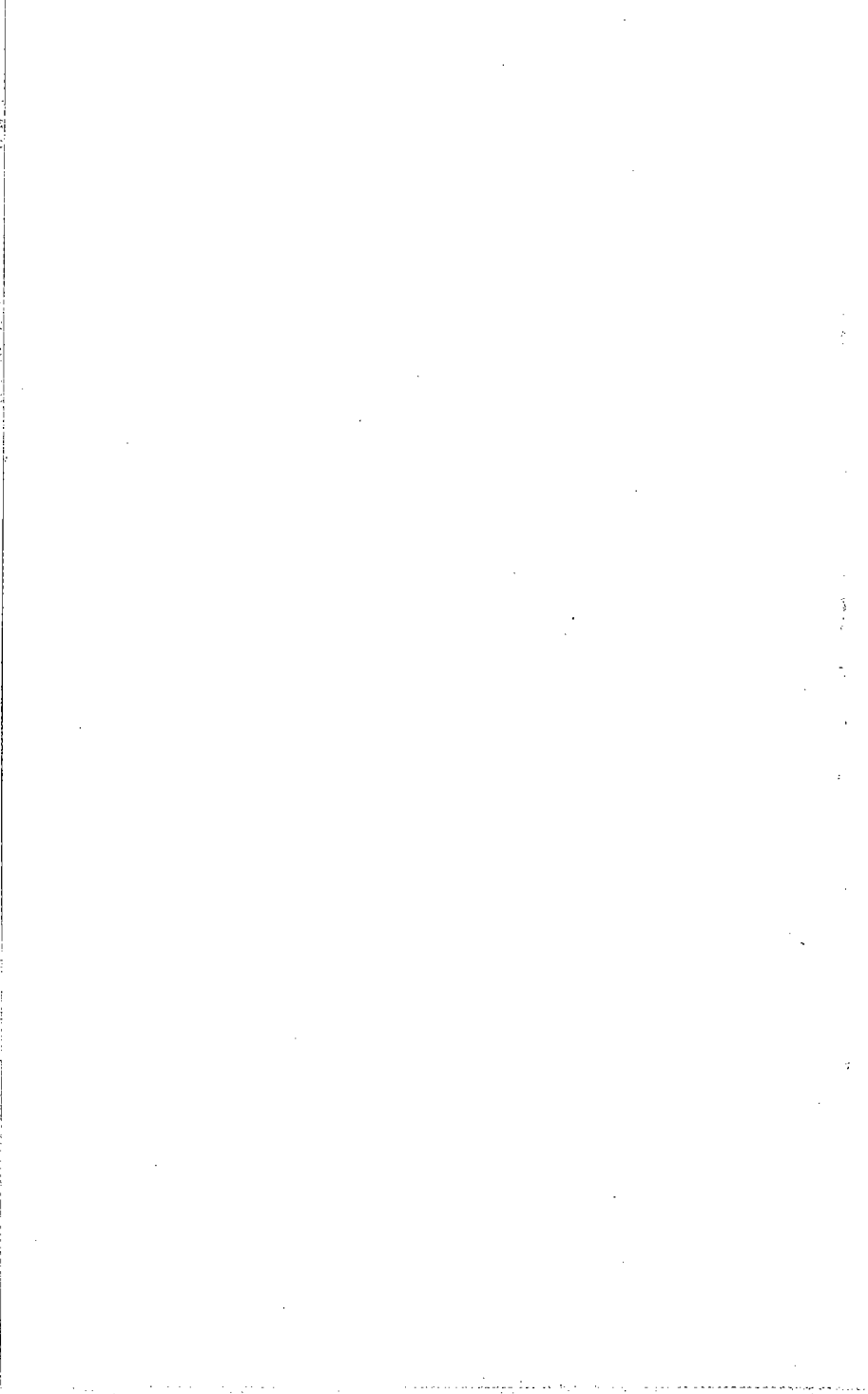
Likovno oblikovanje
TARIK JESENKOVIĆ

SARAJEVO, 1996.

Muhsin RIZVIĆ

**BOSNA I BOŠNJACI
JEZIK I PISMO**

Preporod Sarajevo

Nauka je isticala da u ranom formiranju i etničkom istovjećenju naroda bitnu ulogu imaju dva faktora: *država* kao teritorijalno zasnovan i organizaciono utvrđen savez plemena, i *jezik* kao sredstvo međusobnog saobraćanja i povezivanja. Smisao ovog uvodnog izlaganja je da iznese činjenice o imenovanju Bosne, Bosanaca i njihova jezika u izvanbosanskim povijesnim, geografskim, leksikografskim i drugim znanstvenim djelima i napisima, te u književnim i kulturnohistorijskim izvorima do vremena preporodnih pokreta u nas u XIX stoljeću, uz komparativno ukazivanje na etničko označavanje naroda, posebno muslimanskog, unutar bosanske regije i granica Osmanskog Carstva. Sve s ciljem da se vidi kako je, zapravo, drugi svijet, onaj evropskog civilizacijskog kruga, sudio o Bosni, kako ju je doživljavao i kakve je predstave imao o njenoj državno-povijesnoj, geopolitičkoj i jezično-kulturnoj cjelini.

O ranom jezgru bosanske države zasvjedočio je još Konstantin Porfirogenit oko 950. godine: u poglavlju "O Srbijima i zemlji u kojoj sad stanuju" on nadodaje oblast *Bosonu*, sa nastanjenim gradovima Katerom i Desnekom, koja se u to doba historijski prostirala od Lašve do Drine, što govori o organiziranom okupljanju slavenskih rodova i plemena, da bi daljnji razvoj u toku XI i XII stoljeća, osobito u doba vladavine bana Kulina, potvrdio Bosnu kao državu¹. Naporedo s time upotrebljava se i ime vezano za pripadništvo Bosni, i bosanski etnikoni za predmete njene materijalne kulture. Ime *Bošnjani* prvi put se spominje u carskoj tituli Manojla Komnena 1166. godine.²

U srednjovjekovnom Dubrovniku od kraja XIII pa do u XV stoljeće sreću se nazivi *alla bosnese*, *ad modum bosnesem*, *ad ritum bosnesem*; za razno oružje – *sentus bosniensis*, *spata di Bosna*, te nazivi za bosanske tepihe, pafte i razni nakit.³ U

1 Dr Muhamed Hadžijahić: *Od tradicije do identiteta. /Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana/*, Sarajevo, Svjetlost, 1974, str. 14. U daljnjem tekstu: Hadžijahić.

2 Ibidem, 16.

3 Ibidem, 15–16.; Vidjeti o tome: V. Han: *La culture matérielle des Balkans au Moyen age à travers la documentation des Archives de Dubrovnik*. – *Balkanica*, III/1972, 159–164. M. Šunjić: *"Mossolmani di Bossina"* – Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo, XXII/1967, 23, 55–56.

najstarijim dubrovačkim hronikama, bilježenim oko 1380, čiji prvobitni tekstovi vode u prvu polovinu XII stoljeća, spominje se "bosanski kralj" Radoslav, a za njegova unuka, koji je rođen u Rimu, kaže se da je bosanskog koljena (*de stirpe Bosnese*).⁴ U djelu *Skazanie izjavljeno o pismenih*, koje je nastalo između 1423. i 1426, Konstantin Filozof, naporedo sa bugarskim, srpskim, slovenskim, češkim i hrvatskim, spominje i bosanski jezik: uz ruski jezik, koji je bio osnova, ovi jezici su, po njegovom mišljenju, pomogli kada su Ćirilo i drugi "dobri muževi" oformili staroslavenski jezik.⁵ Najzad, godine 1436, piše kotorski notar da je mletački knez u Kotoru kupio djevojku "bosanskog roda i heretičke vjere, zvanu bosanskim jezikom Djevenu".⁶

U to doba, od XIV stoljeća, trajući sve do u XIX vijek, začinje se i jedna, znanstveno neodrživa, ali karakteristična i raširena teorija, koja je porijeklo Bošnjaka izvodila iz tračkog plemena Besa. Nju nalazimo još u starog bosanskog hroničara Milića Velimislića, čije izvode donosi Lukarević, a šire je izlaže Mavro Orbini u djelu *Il regno degli Slavi* (1601), ističući da se Besi protjerani iz Trakije od Bugara, naseliše između Save, Une, Drine i Jadranskog mora, te se prevojem vokala u imenu prozovu Bosi, dajući tako ime i zemlji – Bosna.⁷ Od starijih pisaca ovu teoriju zastupaju Bonfini (umro 1503), Münster (1489–1552), Tubero, Cerva, Bomman, Franjo Glavinić (umro 1652), Kačić i Androšević, a uz nju pristaju u novije doba E. Pricot de Sainte Marie, Abel Lukšić, Filip Lastrić (*Epitome*, 1766), te Salih Muvekit, Anto Knežević (*Pad Bosne*, 1886).⁸

U evropskom znanstvenom svijetu i knjigama izdanim na slavenskom Jugu ali izvan Bosne traje neprekinut kontinuitet njena imena i naziva njena jezika i pisma još od vremena njene državnosti, odslikavajući zapravo taj tradicionalno-državni i suvremeno-etnički kulturni identitet Bosne, koji je u evropskoj svijesti egzistirao i poslije 1463. godine, kada je ona pala pod osmanlijsku vlast, iako su mu politički nosioci bili Bošnjaci koji su prihvatili islam. Tako se godine 1530. kaže za jednu

4 Hadžijahić, 18, f. 24.

5 Ibidem, 27, f. 47.

6 Dr Aleksandar Solovjev: *Trgovanje bosanskim robljem do god. 1661.* – Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S., 1946, 1, 151.

7 Hadžijahić, 31.

8 Ibidem.

ispravu Petra Kružića da je bila pisana "bosnensibus literis".⁹ Sredinom XV stoljeća, u šesnaestom poglavlju svoga geografsko-historijskog djela *De Europa* Enea Silvio Piccolomini, kasniji papa Pio II, piše slijedeće: "Poslije Albanije slijede ilirska plemena; taj soj ljudski naziva naše doba Slavenima i Bošnjacima, drugi ih opet zovu Dalmatincima, Hrvatima, Istranima i Kranjcima."¹⁰ Drugi, nešto kasniji iskaz, oko 1470. godine, odnosi se također na Bosnu: bizantijski historičar Laonik Halkokondil naziva bosanskog kralja Tvrtka II Tvrtkovića vladarem Ilira.¹¹ A u predgovoru *Novom zavjetu*, koji su južnoslavenski protestanti štampali glagoljicom 1562. godine u Urachu, piše slijedeće: "Jesmo li s timi našim tumačenjem svim slovenskoga jezika ljudem služiti hoteli, najprvo vam Hrvatom i Dalmatinom, potom takajše Bošnjakom, Bezjakom, Srbljaninim i Bulgarom."¹² U djelu Jeronima Megisera *Thesaurus polyglottus*, izdanom u Frankfurtu na Majni 1606. i 1613. godine, spominju se dijalekti dalmatinski s dubrovačkim, zadarski, rabski, srpski, hrvatski, istarski, kraški ilirski, bezjački te slovenački, ali izričito i bosanski.¹³

I pisci stare hrvatske književnosti u Dalmaciji stavljaju Bošnjake naporedno uz druge južnoslavenske narode. Na početku XVI stoljeća u *Molitvi suprotiva Turkom* Marko Marulić daje Bošnjacima mjesto uz druge narode zaslužne u borbi protiv Osmanlija: "Boj su bili s njimi Hrvati, Bošnjaci, / Grci ter Latini, Srblji ter Poljaci..."¹⁴ Na prelazu iz druge u treću deceniju XVII stoljeća, Ivan Gundulić u *Osmanu*, pored isticanja pojedinih Bošnjaka, spominje i skupno učešće bosanskih junaka u hoćimskoj bici: "Na konjijeh sve Bošnjaci / sjahu svijetlo odjeveni, / zatočnici hrli i jaci, / konjanici sve hrabreni."¹⁵ Ivan Tomko Mrnavić 1626. smatra da za reformu hrvatskih obrednih knjiga treba naći "u Iliriku osobu koja je vješta čitavom jeziku zemlje sa svim narječjima i djelimičnim razlikama i koja

9 E. Larsovski: *Monumenta habsburgica I*, M. S. H. S. M. 35, Zagreb, 1894, 397.

10 Citirano prema: dr Ferdo Šišić, *Biskup Štrosmajer i južnoslovenska misao*. Prvi deo. Beograd, SKZ, 1932, str. 116-117.

11 Ibidem.

12 Matija Murko: *O prethodnicima ilirizma*. – Nova Evropa, II/1920, 3, 26.

13 V. Putanec: *Leksikografija*, Enciklopedija Jugoslavije, V, 1962, 504.

14 Marko Marulić: *Judita, Suzana, pjesme*. Zagreb, Zora-MH, 1970, 130. Pet stoljeća hrvatske književnosti, 4.

15 Ivan Gundulić: *Osman*. Zagreb, Zora-MH, 1964, 45. Pet stoljeća hrvatske književnosti.

posjeduje ne samo potrebne knjige nego također i savjetnike, najmanje četvoricu, i to jednog Dalmatinca, jednog Hrvata, jednog Bosanca i jednog Makedonca ili Srbina."¹⁶

I dok se u djelima ove stare hrvatske književnosti humanizma, renesanse i protureformacije razlikovanje Bošnjaka koji su prihvatili islam od onih drugih koji su ostali u svojoj vjeri – vrši po imenu ili po kontekstu radnje u kojoj su se pojavljivali, imamo slučajeva da se precizna identifikacija Bosanskih Muslimana počela vršiti u notarskim dokumentima dalmatinskih gradova od vremena kada su oni počeli nalaziti svoj interes u trgovini sa kršćanima, čak i onoj prekomorskoj. Dok je poslije 1463. sa nestankom bosanske države sve što je od proizvoda pristizalo iz Bosne u Dalmaciju nazivano "cose turchesche", a ljudi iz turske Bosne također imenovani "Turcima", stotinjak godina kasnije jedan dokumenat iz Zadra, sačinjen 25. maja 1568, svjedoči da se počelo prihvatati razlikovanje islamiziranih Bošnjaka od Turaka. Šestorica trgovaca, Hadži Memi, Jusuf, Alija, Kara-Oruč, Hasan i Ferhat, upisani su tada, možda i na svoj izričit zahtjev kod notara kao "Mossolmani di Bossina".¹⁷ To je bilo isticanje svoje posebnosti u smislu dvostrukog odnosa u Bosni i Turskoj Carevini: prema istovjernim Turcima – etničke; prema inovjernim Bosancima – vjerske.

Ali u pogledu jezika naziv u knjigama i dokumentima i u Bosni i izvan nje – ostaje isti: "bosanski". Bartol Kašić, porijeklom čakavac, godine 1640, u predgovoru *Rituala*, koji je štampan u Rimu, govoreći o jezičkom i pravopisnom jedinstvu, također kaže: "Jere svaki človik svoga grada govor i besidenje hvali, Hervat, Dalmatin, Bošnjak, Dubrovčanin, Serbljin", i odlučuje da u svome *Ritualu* "bosanski upiše riči" bez obzira da li će ga ostali razumjeti.¹⁸ A Jakov Mikalja u djelu *Blago jezika slovinskoga /Thesaurus lingue Illyricae/*, tiskanom 1649-1651, u Loretu i Ankoni, ističe kako "i u ilirskom jeziku ima mnogo i različitih načina govora, ali svako veli da je bosanski jezik najljepši, radi čega bi svi ilirski pisci morali nastojati da njim pišu".¹⁹ Evlija Čelebija, putujući kroz Bosnu u XVII

16 Fermendžin: *Listovi*. – Starine, XXIV, 1981, 8.

17 Marko Šunjić: "Mossolmani di Bossina". – Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo, XX/1967, 23, 57-59.

18 Vatroslav Jagić: *Iz prošlosti hrvatskog jezika*. Izabrani kraći spisi. Zagreb, 1948, 49.

19 Ibidem.

stoljeću, naziva ga "jezik bošnjačkog i hrvatskog naroda" i kaže: "Narod se u ovim krajevima u pučkom govoru zove Bošnjaci /"Bošnjak"/. Samo draže im je kad se kaže Bosanci /"Bosnevi"/." A ustvari to su samo dva različita naziva za isti pojam: arapski – Bosnevi, i turski – Bošnjak. "Kao što je čist njihov jezik, – nastavlja on, – tako su, zaista, i oni sami bistri ljudi, koji sve ispravno prosuđuju. Jezik im je blizak latinskom",²⁰ – ističe on slično Hevajji, što nije ni čudno jer je poznao njegov rječnik. O tjelesnim i moralno-psihičkim osobenostima naroda Bošnjaka govori još jedan istočni pisac XVII stoljeća, Šuûri Hasan-efendija, rodom iz Aleppa, u svome perzijsko-turskom rječniku *Ferhengi Šuûri (Lisanul Adžem ili Nevalul-fudala)*: Bošnjaci su poznati sa svojom blagosti i dostojanstvom; znanje, ispravno razumijevanje, zdravo razmišljanje, vjernost i povjerljivost njihova su svojstva. Njihovi robovi i robinje poznaju se po lijepom izgledu i uslužnosti. Polet im je velik i visok, a imaju udio i u časti, slavi i državičkim položajima. Narav većine njih naginje dobrotvornim djelima i prima lijepa djela i dobre poslove."²¹

Na početku XVIII stoljeća stoji djelo Pavla Rittera Vitezovića *Bosna captiva* (1712), "o zauzetoj i zasužnjennoj Bosni", koju on smatra "srcem Ilirika"²², izražavajući oslobodilačku težnju južnoslavenskog zapada i kršćanske Evrope čitavo jedno stoljeće, i više, prije Ilirskog pokreta. A dvije godine nakon toga Jakov Pejačević u knjizi *Veteris et novae geographiae compendiosa congeries* (Zagreb, 1714) daje geografski i povijesni opis Bosne i njenih glavnih gradova, kao kraljevstva koje je dobilo ime po rijeci Bosni.²³ U oblast ovih ranih izvora XVIII stoljeća, koji u okviru ilirskog obuhvata podrazumijevaju i Bosnu, spada i *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuplex* Andrije Jambrešića, izdan 1742. u Zagrebu, u kome pod riječju *Illyricum, Illyrium, Illyria* piše da je to "veliko slavensko carstvo, kraljevstvo, koje vu sebi već kraljevstvih, kakti Horvatsko, Dalmatinsko, Bosansko, Bogarsko, Srblinsko, sadašnje slovensko e–c zaderžava". Ime *Illyrus* i *Illyrius* se u njemu objašnjava

20 Evlija Čelebi: *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo, V. Masleša, 1979, 121.

21 Mehmed Handžić: *Šuûri o Bošnjacima*. – El-Hidaje, V/1, 19–20.

22 Ljubomir Stojanović: *Život i rad Vuka Stefanovića Karadžića*. Beograd, 1924, 21.

23 Muhsin Rizvić: *između Vuka i Gaja*. Sarajevo, Oslobođenje, 1989, 236, 242–243. U daljnjem navođenju: Rizvić.

kao "ilirijanec", iliti Slovenec, Horvat, Dalmatin, Bošnjak e-c". A za slavenski ili ilirski jezik se kaže da se od davnine govori u južnoslavenskim zemljama, koje pojedinačno navodi, a među njima i u Bosni, te da je čak od Turaka počašćen kao dvorski jezik.²⁴ A već je Andrija Kačić Miošić u svome *Razgovoru ugodnom naroda slovinskoga* 1756. govorio o narodnim pjesmama "koje općenito pivaju Dalmatini, Bošnjaci, Ličani i ostali od slovinskoga jezika narodi",²⁵ dok u naslovu *Korabljice* (Mleci, 1760) on i izričito kaže da ju je "prinio iz knjiga latinskih, talijanskih i kronika Pavla Vitezovića" "u jezik bosanski".²⁶

Uporedo sa drugim slavenskim i južnoslavenskim jezicima spominje bosanski jezik i Matija Antun Relković, dok Alberto Fortis jezik naziva ilirskim i morlačkim a na jednom mjestu i bosanskim. Ovaj naziv upotrebljavaju i slavonski pisci Ivan Grlić i Matija Katančić, koji 1831. za svoj prevod *Svetog pisma* kaže da je "u jezik Slaveno-Illyricski izgovora Bosanskog prinesheno".²⁷ Godine 1777. izdao je Baron von Hochenhausen u Osijeku knjigu *Illirien*, u kojoj se "pod Ilirima smatraju stanovnici /.../ Dalmacije, Hrvatske, Slavonije, Bosne, Srbije i Bugarske" koji "svi govore jedan temeljni jezik".²⁸ A dvadeset godina kasnije Jožef Šipuš u svojoj knjižici *Temelj žitne trgovine*, izdanoj 1796. u Zagrebu, govoreći o jeziku u funkciji trgovačkog sporazumijevanja, ističe da tim "našim jezikom" govore i Horvati i Slavunci, i Srblji i Muselmani i Dalmatini, ali da ga treba urediti tako da se odredi jedan "dijalektuš" koga vsaki u pisanju knjig držati bi se moral", jer mnoge stvari svaki od njih drukčije naziva, a također "mnogim stvarim imena nejmamo". On uočava da iste predmete, zapravo odivo i ruho, iz pojedinih južnoslavenskih oblasti, drukčije naziva "u starom (h)adetu živući jošter horvatski i slavunski paur", koji to odivo i ruho kupuje, a drukčije "Slavunac ili Srbljin, kome ono ruho žena njegova odkiva". "Onaj primi ime od mire, (h)alata ili odiva onakovo kakovo mu njegov trgovac dokazuje. Ovaj u nekojima kako ga prilika svog jezika volj negdašnji vlastitelj i sadanji, a u strani

24 Navedeno prema: dr Ferdo Šišić, O. c., 119.

25 Dr Đuro Šurmin: *Povijest književnosti hrvatske i srpske*. Zagreb, 1898, 109–110.

26 Hadžijahić, 28.

27 Ibidem, 27–28.

28 Dr Franjo Fancev: *Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskog preporoda*. – Građa za povijest književnosti Hrvatske, XII, 1933, Uvod, str. XXXI.

pako komšija Muselmanin, volj njegova mati i žena naučila jeste, zato dovoljan uzrok vidi se, ako jednako odilje drugačije zove i uspita."²⁹

Nešto ranije, također krajem XVIII stoljeća, u svome znamenitom *Pismu Haralampiju* iz aprila 1782, slijedeći ideje zapadnog prosvjetiteljstva i izražavajući vlastita etničko-jezična iskustva, Dositej Obradović je pisao o jeziku kojim "žitelji crnogorski, dalmatski, hercegovski, bosanski, servijski, horvatski (kromje mužâ), slavonski, sremski, bački i banatski (osim Vlaa)" govore, "ne isključavajući ni same Turke Bošnjake i Ercegovce, budući da zakon i vera može se promeniti, a rod i jezik nikada." "Bošnjak i Ercegovac Turčin on se Turčin po zakonu zove, a po rodu i po jeziku, kako su god bili njegovi čukundedovi, tako će biti i njegovi posljednji unuci: Bošnjaci i Ercegovci, dogod Bog svet drži", nastavljao je on, uočavajući u nazivu "Turčin" za slavenske muslimane vjersku sadržinu. I objašnjavao dalje, razlikujući tursko podaništvo i državljanstvo od narodnosti: "Oni se zovu Turci dok Turci tom zemljom vladaju, a kako se pravi Turci vrata u svoj vilajet otkuda su proizišli, Bošnjaci će ostati Bošnjaci, i biće što su njiovi stari bili."³⁰

U evropskoj leksikografiji "ilirskoga" jezika nastavlja se obuhvat pojedinih južnoslavenskih zemalja. Tako Josip Voltić (Vottiggi) u predgovoru svoga djela *Ricsoslovník iliriskoga, italianskoga i nimacskoga jezika*, izdanog u Beču 1803, ističe: "Nema nijednog naroda, nijednog jezika koji se toliko prostire, i obuhvata toliko samih dijalekata kao što je ilirski, jer Albanija, Dalmacija, Dubrovnik, dio subalpinske Istre, Hrvatska, Bosna, Slavonija, Srbija, Raša, Bugarska, sve do Carigrada, veliki dio Ugarske, Moravska, Češka, Šleska, Poljska i Rusija i donji krajevi protežući se na kraj sjevera, i uzevši sve u jedno, i po

29 Jožef Šipuš: *Temelj žitne trgovine*. Vu Zagrebu, 1796, str. 42, 39.

30 Dositej Obradović: *Dela*. Narodno delo, Beograd, 1932, str. 5. *Pismo Haralampiju*. - Slično ovom Dositejevu shvatanju Matija Mažuranić je, kasnije, 1839-1840. pisao: "Naši ljudi svakoga iz Turske zemlje zovu Turčina, kao što i Turci nemačkoga podanika svakoga zovu Svabom." *I Pogled u Bosnu...*, drugo fototipsko izdanje, Zagreb, 1938, 5/. A na drugom mjestu, što se tiče "bošnjačkog" jezika tako imenovanih i shvaćenih "Turaka", on kaže: "Pravoga turskoga jezika se manje čuje u Bosni nego u Srbiji; jerbo ga u Srbiji čaršilije smatraju kao nekakav izobražen jezik, i zato svaki varošanin govori turski. A u Sarajevu ima dosta agah, koji ne znaju nego bošnjački. I premda paša sarajevski dobro znađe turski, arapski i arnautski, zato mu ipak nije drago, da tko pred njim turski razgovara. Ako mu tko po turski što kaže, on uv k bošnjački odgovara, i kaže "da je naš slavni bošnjački jezik od svih najl pši na sv tu" /54/. Uz to Mažuranić u ovom djelu jasno razlikuje "Bošnjake turske v re" od "Osmanlija" /53/.

porijeklu i proširenju, imaju isti jezik i običaje, a u najstarije se doba /to područje/ nazivalo Illyricum."³¹ Jedno desetljeće nakon toga, 1814, kanonik Marko Mahanović u knjizi *Observationes circa Croaticam Orthographiam*, navodeći Kopitara sa tradicionalnim pokrajinskim razlikovanjem dijalekata, među kojima je i bosanski, piše slijedeće: "Illyricam denuo in particulares dialectos: Bulgaricam, Servicam, Bosnensem, Slavonicam, Dalmaticam, Raguzanam subdividit."³² U predilirskoj dokumentaciji prvih decenija XIX stoljeća spomeni Bosne u sastavu južnoslavenskih zemalja postaju sve češći. Tako Tomaš Mikloušić u svome djelu *Izbor dugovanj svakoverstneh za hasen i razveselenje služećeh*, izdanom 1821. u Zagrebu, u poglavlju *Ilirov, Slovencev, ishod imena, ladavci i međe*, navodi i jezik "bošnački" naporedo sa ostalim južnoslavenskim govorima, i ponavlja da "ilirički ili slavinski" "vu istom Carigradu ov isti jezik je dvorni",³³ upotrebljavajući ove nazive kao širu okvirnu oznaku južnoslavenskog jezika. Nakon ovoga se, u dokumentaciji predilirskog razdoblja hrvatske književnosti, spomeni Bosne i Bošnjaka prenose iz proznih štiva u stihove.³⁴ Da bi, na kraju ovog razdoblja, ovi spomeni dobili izrazitije političke pretenzije: Janko Drašković u svojoj anonimnoj brošuri *Disertatia iliti razgovor. Darovan gospodi poklisarom zakonskim i buduchjem zakonotvorzem kraljevinah naših, za buduchu dietu Ungarsku odaslanem, držan po jednom starom domorodcu* (Karlovac, 1832), već na samom početku ističe "naški jezik", upravo štokavski govor, koji je "najhodniji" u "Slavo-Hrvatih", "jer ga Slavonac, krajiški Hrvat, Primorac, Prikupnik, Dalmatinac, Bosanac, Crnogorac, i oni Hrvati, koji se Wasser-Kroaten zovu i po Mađarske zemlje rasuti jesu, jednako govore".³⁵ On je pritom izražavao nadu "da Dalmacija jedan put, kako je prije bila, bude s nami sklopljena" i "ako li svrimenom Bosna, gdi toliko rozgve naše živoše, s pomoćju našum u nadre naše se povrati", onda bi takvo "kraljevstvo Iliričko" "brojalo pol četiri milion duša".³⁶

31 Navedeno prema djelu Viktora Novaka *Vuk i Hrvati*, Beograd, 1967, str. 15.

32 Dr Franjo Fancev: O. c., 69.

33 Ibidem, 151.

34 Rizvić, 246-249.

35 Dr Franjo Fancev: O. c., 297.

36 Ibidem, 301.

Općenito gledano, u slavističkoj nauci prve polovine XIX stoljeća sve do Miklošića trajao je etnografski sistem Josefa Dobrovskog, koji je prema jezičnoj srodnosti dijelio Južne Slavene na Vinde (u koje spadaju Slaveni Koruške, Kranjske, Primorja, Štajerske, Prekomurja) i provincijalne Hrvate (odnosno kajkavce), zatim na Srbe, na Bošnjake, Slavonce, Dalmatince, Crnogorce i Hrvatsku krajinu, koje naziva jednim imenom Iliri, a to su sve štokavci, i na Bugare.³⁷ Jernej Kopitar je tako u svojoj *Gramatici* iz 1808. (*Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steiermark*) u Ilire obuhvatao Dalmatince, Slovence, Hrvate, Bosance i Srbe.³⁸ Pozivajući se na Dositeja Obradovića on je 1810. u "Annuaire der Literatur und Kunst in den österreichischen Staaten" (mart, 435–440) kao oblast "slaveno-srpskog" narječja označio Crnu Goru, Dalmaciju, Hercegovinu, Bosnu, Srbiju, vojničku Hrvatsku, Istriju, Slavoniju, Srem, Bačku županiju i Banat.³⁹ A Pavle Josip Šafarik je u svome djelu *Geschichte der Slawische Sprache u. Literatur nach allen Mundarten* (Ofen, 1826) također posebno spominjao katoličke Bosance u naslovu odsjeka *Geschichte der Sprache und Literatur der katholischen Slawoserben (Dalmatier, Bosnier, Slavonier)*.

U doba preporodnih pokreta na slavenskom Jugu u prvoj polovini XIX stoljeća – Bosna, Bosanci, i oni islamske vjere, i osobito njihov jezik spominju se u različitom kontekstu i imenovanju: hrvatski preporoditelji ih uključuju u obuhvat ilirskog, zapravo jedinstvenog južnoslavenskog naroda i jezika sve dok pojam "ilirizam" nije ustuknuo pred pojmom "kroatizam", dok Vuk Karadžić smatra da su oni, kao i drugi narodi štokavskog narječja, "Srbi svi i svuda", a jezik im naziva srpskim.

II

Naporedo s tim izvanbosanskim imenovanjem, u srednjovjekovnoj državi Bosni se etnički logično i jezički prirodno upotrebljava naziv naroda izveden iz njena imena te pridjev koji označava pripadnost njoj. Tako se negdje između 1214. i 1217. godine potpisuje Desoje kao "gramatik bana Ninoslava,

37 Dr Ferdo Šišić: O. c., 124.

38 Miodrag Popović: *Vuk Stef. Karadžić 1787–1864*. Beograd, 1972, 64.

39 Ljubomir Stojanović: *Život i rad Vuka Stefanovića Karadžića*. Beograd, 1924, 21.

velijega bosn'akoga",⁴⁰ a 1234. se pod tim nazivom kune općini dubrovačkoj "rab Božiji Matej, imenom ban bosnski Ninoslav"⁴¹. Na stečku iz Zgošće iz XIII stoljeća piše: "Sije leži Stjepom, ban bosanski..."⁴² Stjepan Kotromanić, "po milosti Božijej gospodin vsim zemljam' bosan'skim", dariva "kneza Vlkoslava" za "jegovu vjernu službu" poklanjajući mu "dvije župe", a "tomu daru biše svjedoci dobri Bošnjane",⁴³ koje dijak Priboje poimenično navodi. U hiži velikoga gosta Radoslava u Radoslali, ban Stjepan godine 1323. ponavlja ovu darovnicu i daje garancije "pred djedom velikim Radoslavom, i pred gostem velikim Radoslavom, i Žunborom, i Vlčkom, i pred vsom Crkvom, i pred Bosnom."⁴⁴ Ivaniš Ivanović godine 1323. piše svoju ispravu "u to vrijeme kada bješe Stjepana bana sin u svoj Bosni gospodin najbolje",⁴⁵ a taj naslov, negdje poslije 1323, i sam Stjepan Kotromanić, u prvom licu, ističe uz svoju titulu: "Az sveti Grgur, a zovom ban Stipan, po milosti Božijoj gospodin vsin zemljam' bosanskim i solskim i uzorskim i Donjim krajem i Humskoj zemlji gospodin".⁴⁶ Država Bosna, "vsa Bosna", u dokumentima izdanim u njoj naziva se "Kraljevstvo bosansko" /Hrvoje Vukčić Hrvatinić 1404/;⁴⁷ 1405. Tvrtko Tvrtković – "Kraljstvo bosansko" i "rusag bosanski";⁴⁸ 1427. – Radosav Pavlović – "Kraljevstvo bosansko".⁴⁹ Isti naziv za bosansku državu, "kraljevstvo bosansko", ispisao je u potresnom kontekstu dijak Radoje između 1415. i 1423. na stečku Ozrisala Kopijevića,⁵⁰ a 1427. u povelji Radoslava Pavlovića "kraljevstvo bosansko" i "rusag bosanski" upotrebljavaju se naporedno.⁵¹ Heretička crkvena organizacija u srednjovjekovnoj Bosni naziva se u ovim dokumentima dosljedno "crkva bosanska"; tako, na primjer, u povelji Stjepana Ostoje 1404. godine, ili u darovnici Stjepana Tomaša 1446, u kojoj se ističe da se ono što je

40 Mak Dizdar: *Stari bosanski tekstovi*. Sarajevo, Svjetlost, 54.

41 Ibidem 56

42 Ibidem, 66.

43 Ibidem, 71–72.

44 Ibidem, 74.

45 Ibidem, 78.

46 Ibidem, 79.

47 Ibidem, 193.

48 Ibidem, 197, 196.

49 Ibidem, 220.

50 Ibidem, 213.

51 Ibidem, 220.

poklonjeno "našim virnom i drazim slugama /.../, da im se toj ne ima poreći i potvoriti ni na manje donesti, ni za jednu neviru ni zgrihu kraljevstvu našem, što ne bi ogledano gospodinom didom i Crkvom bosanskom i dobrimi Bošnjani".⁵²

Narod Bosne u ovim dokumentima naziva se "dobri Bošnjani" u pluralnom obliku, dok se pojedini pripadnik jednostavno naziva "Bošnjanim". Tako 1353. godine "gospodin knez Vladislav, i gospoja knjeginja Jelena, i niju sin gospodin ban Tvrtko, i njegov brat knez Vlk – dali su vjeru svoju gospodsku i prisegli su dumanadesete dobrieh Bošnjana knezu Vlatku Vlkosaliću i njegovu djetetovi, da nije u njih svezanik ni taljenik ni poručnik, ni njegovo dijete".⁵³ A na kraju povelje još jednom se podvlači: "A tojzi vjeri i priseši svjedoci – dobri Bošnjani".⁵⁴ U jednoj povelji Jelene Kotromanić 1354. godine također piše: "V ono vrijeme, kada pride gospoja bana mati s Ugra i s svojim sinom, s knezom s Vlkom, i kada bi stanak na Milah vse zemlje Bosne i Dolnjih kraji i Zagorja i Hlmske zemlje – prisegla je gospoja, bana mati, i njen sin, gospodin ban Tvrtko /i/ dumanadesete dobrih Bošnjane knezu Vlatku Vlkoslaviću...",⁵⁵ ali u nazivu dvanaest "Dobrih Bošnjana" u ovoj i drugim poveljama vjerovatno se podrazumijeva dvanaest velikodostojnika Crkve bosanske, sa asocijacijom na dvanaest apostola, što daje još veću garanciju izvršnosti obaveza izraženih u sadržini ovih tekstova. U dokumentu Stjepana Kotromanića iz 1332, u kome "utvrdi se zakon koji je prvo bio među Bosnom i Dubrovnikom", iznosi se čitav niz stavaka u kojima se navode dvije strane "Bošnjanim" i "Dubrovčanin" i propisuju odnosi među njima u svrhu reguliranja sporova: "Ako ima Dubrovčanin koju pravdu na Bošnjanimu – da ga pozove pred gospodina bana ili pred njegova vladaoca – roka da mu ne bude odgovoriti.// Ako Bošnjanim zapši da nije dužan – da mu nareče priseći samošestu, koje ljubo postavi banj rod. /.../ A kto Dubrovčanin ubije ali posječe u Bosni ili Bošnjanim Dubrovčanina – taj pravda da je pred gospodinom banom, a osud da grede banu na njih.// Ako bude svagda Bošnjanim z Dubrovčaninom u Dubrovnici – da sudi knez dubrovački i sudje, a globa općini.//.../ I ako Bošnjanim bude dužan, a pobjegne iz Bosne z dugom –

52 Ibidem, 230.

53 Ibidem, 93.

54 Ibidem, 94.

55 Ibidem, 96.

da mu nije vjere ni ruke od gospodina bana."⁵⁶ U povelji Tvrtka Tvrtkovića iz 1405. također piše: "Tko godi je Bošnjani ali Kraljevstva bosanskoga prije rata bil dlžan komu godi Dubrovčaninu, volja poklad imal od Dubrovčanina, volja na viri mu uzeto na gospockoj, a može Dubrovčanin tozi istinom pokazati – da se ima Dubrovčaninu vratiti i platiti."⁵⁷ Isto je i u povelji Radoslava Pavlovića iz 1432, koji njenu sadržinu daje na viđenje svakome pred koga ona dođe, "pred gospodina kralja Tvrtka bosanskoga, ili inoga Bošnjani..."⁵⁸ A već 1470. "Alibeg, sin kneza Ivana Vlahovića /.../ daju znati svakomu i od svake vrste človjeku, kako od istočne strane tako od zapadne, tako muslimaninu kako kaurinu" da se je sultan smilovao na Hercega Vlatka i da zapovijeda da mu se "vrate poklad i imanje roditelja mu gospodina hercega Stjepana, što je bio postavio u komun dubrovački".⁵⁹

Iako su postojale neke dileme u vezi sa njegovom etimologijom, sam naziv "Bošnjak" izveden je u duhu i u skladu sa građenjem riječi bosanskog jezika: Bosn-jak Bošnjak, tj. nastavkom *-ak*, *-jak* dodanim na osnovu *bosn* od imena zemlje i njene središnje rijeke, slično nazivu "Bošnjani", koji je od iste osnove izveden nastavkom *-anin*, *-janin*. U *Srpskom rječniku* Vuka Karadžića uz ove nazive, koje nalazimo u spomenicima kao jedine etnonime u srednjovjekovnoj državi Bosni, data su slijedeća objašnjenja: "Bòšnjāk, Bošnjāka, m. der Bosnier, Bosnus homo. cf. /Bošnjani/, Bosanac, Bosanlija." "Bošnjani, m. der Bosnier, Bosnius /vide Bošnjak/: Janko gleda Relju Bošnjani." ⁶⁰ U *Rečniku srpskohrvatskog književnog jezika* Matice srpske i Matice hrvatske piše: "Bòšnjāk-āka. m. a. *Bosanac*. b. zast. *musliman iz Bosne*." "Bòšnjani. /mn. Bòšnjani/ zast. *Bosanac*." ⁶¹ Stevanović u svojoj *Gramatici srpskohrvatskog jezika* navodi izvedenice sa nastavkom *-ak*, ali nema primjera za etnonim, dok uz nastavak *-anin* kaže da se upotrebljava "i za označavanje pripadnika neke narodnosti, građanina neke zemlje ili mjesta", i navodi među primjerima i "Bošnjani". ⁶²

56 Ibidem, 85–86.

57 Ibidem, 197.

58 Ibidem, 227.

59 Ibidem, 286.

60 Vuk Stef. Karadžić: *Srpski rječnik*. Četvrto državno izdanje. Beograd, 1935. Str. 39.

61 Matica srpska – Matica hrvatska: *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, I. Novi

Petar Skok u *Etimologijskom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* također ne navodi za sveslavenski sufiks indoevropskog i baltoslavenskog porijekla *-a/k* da može imati i značenje etnika u muškom rodu,⁶³ kao što ga ima sufiks *-a/c*.⁶⁴ Ali on priznaje da su općeslavenskom sufiksu *-anin*, *-janin*, koji ima i značenje etnika, sinonimi *-bc*, *-ak*, *-jak*, i navodi kao jedini primjer *Ljubušak* od *Ljubuški*.⁶⁵ Analogno tome, može se uz *Bošnjakin* kao sinoniman etnički naziv dodati i *Bošnjak*.

U samom Bosanskom Pašaluku, koji je u nekim razdobljima osmanske vladavine, pored današnje Bosne i Hercegovine i Sandžaka obuhvatao i druge okolne teritorije, muslimani slavenskog porijekla i jezika i stariničkog pisma nastavljali su tradiciju državnosti srednjovjekovne Bosne pa su sebe u domovinsko-etničkom, političkom i jezičnom smislu nazivali Bošnjacima, diferencirajući se tako prema Turcima i vlastima u Carigradu. A produžavajući bosanski jezik i bosansku srednjovjekovnu pismenost, mnogi od njih su sve do kraja XIX i početka XX stoljeća pisali bosančicom.

Bosančica se konstituirala u srednjovjekovnoj bosanskoj državi od početka bosansko-humske epigrafike XI–XII stoljeća, preko srednjovjekovnih ustavnih biblijskih i apokrifnih kodeksa namijenjenih potrebama bosanskih "krstjana", preko bosanske diplomatike, administrativno-pravnih spisa, koji su u doba Tvrtka I/od 1377/ pisani kancelarijskim brzopisom, sve do XV stoljeća.⁶⁶ Osobnosti brzopisne kurzivne bosančice, kojom će nastaviti da pišu islamizirani Bošnjaci, kao posebnim pismom sa vlastitom ortografijom, teškim za čitanje ćirilovcima, jesu slijedeće: tu je najprije fonologijsko načelo, tj. u njoj nema znakova koji su izgubili glasovnu vrijednost, tako da ćirilička *ѣ* /ižica/, *ѣ* /jery/ i *ѣ* /jat/ mogu označavati samo glas *i* jer je u ikavskih Bošnjana glas *jat* prešao u *i* a razlike između *jery* i *i* je nestalo. Uz to je isključen iz upotrebe i grafem *ѣ* i digrami *ѣ* i *ѣ*. Jat / / se u bosančici upotrebljava i za oznaku glasa *j* kada se jat / / nalazi pored kojeg vokala / *ѣ* *ѣ* *ѣ* /, ali se piše i

62 M. Stevanović: *Gramatika srpskohrvatskog jezika za više razrede gimnazije*. Beograd, 1951. Str. 262, 266.

63 Petar Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I. Zagreb, JAZU, 1971. Str. 18.

64 Ibidem, 4.

65 Ibidem, 44.

66 E. Ha /Eduard Hercigonja/: *Bosančica*. Enciklopedija Jugoslavije, 2. JLZ, Zagreb, 1982, str. 88–89.

с#0Є. Slovo upotrebljava se i namjesto srpskoćirilskoga ѡ /ja/, napr. остоѡ /Ostoja/, госпоѡ /gospoja/. Bosančica je u svom kurzivnom obliku, prema talijanskom *gl* i *gn* stavljala znak *đerv* ⱥ te tako označavala *lj* i *nj*. Taj znak *đerv* ⱥ, koji je za bosančicu najkarakterističniji, označava i glasove *đ* i *ć*. Istovremeno bosančica razvija nove oblike: *ѵ* /č/, *#*, *□* /v/, *Ɱ* /z/. *Ѡ* /k/. Brojčana vrijednost bosančice također je ponešto drukčija od srpske ćirilice, jer se za 1000 upotrebljava znak *Ѳ*, a za 90 nije srpsko *С* već grčko *koppa*. Najzad, bosančica je nagnuta na desnu stranu, a crte slova produžene su prema gore i dolje, po uzoru na zapadnjačku ligaturu. Bosančica se naslanja na glagoljicu a udaljava od ćirilice. Treba istaknuti još da je jezik bosančicom pisanih spomenika čist narodni bosanski jezik ikavskoga izgovora, dok je u onih pisanih srpskom ćirilicom nenarodni, crkveni⁶⁷. O tome koliko se bosančica morfološki znatno razlikuje od drugih tipova ćirilice pisao je Vuk Karadžić: "Rukopis Bosanske bukvice tako je različan od našega današnjega da ga niko ne bi mogao pročitati dok ne bi najprije učio i namučio se..."⁶⁸ I arheolog i putopisac Artur Evans, koji se našao u Bosni kao posmatrač prilika za vrijeme ustanka na Krajini, iznosi kako je od "mudira otomanskog cara u Kulen Vakufu" dobio pismo "napisano starim ćirilskim slovima" i napominje: "Pismo je bilo napisano slovima naročite vrste i za bosanske muslimane i znatno se razlikuje od obične ćirilice, koju upotrebljavaju pravoslavni Slaveni i tako su sasvim nečitljiva za njih. Jedino trgovci u trgovačkim gradovima, radi trgovinskih veza sa Bosnom, mogu čitati ovo pismo. Priznali su mi čak i slavenski profesori da ga ne mogu pročitati."⁶⁹ Inače za bosančicu u Bosanskih Muslimana, kako utvrđuje Hadžijahić, znali su stranci još odranije: Basano /XVI stoljeće/ iznosi kako se "turski" svećenici služe slavinskim pismom, koje Slaveni nazivaju "Buchviza" /bukvica/ i "Ciuriliza, Chiriliza" /ćirilica/⁷⁰, dok su protestantski pisci zaključivali o slavenskom porijeklu "turaka" upravo po tome što su upotrebljavali /bosansku/ ćirilicu⁷¹. Sam naziv "bosansko pismo" sreće se, prema Hadžijahiću, prvi put

67 M. T. /Sejd Mustafa Traljić/: *Bosančica*. Hrvatska enciklopedija, 3. Zagreb, 1942, str. 97–99.

68 Muhamed Hadžijahić: *Grada o posljednjim ostacima bosančice kod nas*. – Anali GHB, XI–XII/1985, 108.

69 Artur Dž. Evans: *Ilirska pisma*. Sarajevo, 1967, 81.

70 Rad JA, knj. LXII, Zagreb, 1882, 132.

71 Hadžijahić: *Grada...*, 107.

1530. godine⁷². Ovaj ćirilski brzopis nazvao je Francuz Guillaume Postel /1510-1581/ "srpskim ili bosanskim pismom"⁷³. Fra Marijan Lišnjić u izvještaju od 1672. donosi "bosanski alfabet"⁷⁴. Lovro Bračuljević zalagao se 1730. za prilagođavanje pisama našem jeziku, "slažući latinska slova za naško izgovaranje onako kako su naša vlastita slova, tj. bosanska iliti srpska za to složena"⁷⁵.

Kurzivnu bosančicu Truhelka naziva narodnim pismom, koje je "kao i narodna pjesma, narodna priča prelazilo predajom od oca na sina", pri čemu se spoljašnji oblik mijenjao. "Tim pismom služili su se u Bosni i katolici i pravoslavni i muhamedanci" – kaže on 1889. – Do prije četrdeset godina bila je bosančica rekao bih službeno pismo u franjevačkim manastirima./.../ U muhamedovaca je to pismo još nedavno bilo običajno u svim begovskim kućama, a još i danas imade dosta familija, koje ostadoše vjerne bosančici. To pismo bilo im je ostavština iz vremena, kada su njihovi pradjedovi bili još plemići "rusaga" bosanskoga, prije nego li se poturčiše, a kao takvo cijenili su ga. Tim pismom – napominje Truhelka – ne samo da su muškarci pisali, već i žene – pojava, koja ide megu najrjeđe u muhamedovskom svijetu./.../ Što se tiče pravoslavnog žiteljstva, mnogi pišu bosančicom još i danas, ali uticaj ćirilice lakše ih je dohvatio, pa se i pismo manje više oslanja na ćirilicu."⁷⁶ U okviru "rukopisne bosančice" on razlikuje dvije vrste: manastirsku, koja se razvila "među ljudima, koji su kulturnom svijetu daleko bliže bili nego begovski čitluci i kule", i koja je "pravilna, katkad lijepa"; dok "u begovske bosančice svega toga nema". "Slova su tu puki grafički znakovi za pojedine zvukove, a upotrebljavaju se bez ikakva pravila i zakona. Narod ne pita ni za ortografiju, ni za gramatiku, on ne odjeljuje riječi, rečenicu od rečenice, već meće slovo do slova, kako dotični zvuk čuje ili misli čuti."⁷⁷ Paleograf Tomislav Raukar je 1968.

72 Mon. Habs. I, 397.

73 Vjekoslav Štefanić: *Jakov Ledesma i njegov "Nauk karstjanski" /1538/*. – Vrela i prinosi, sv. II, 1940, XXVIII, br. 34. Branko Čulić: *Ferdinand Vel i njegova "Bibliografija Bosne i Hercegovine"*. – Bibliotekarstvo, XXII/1976, 1-2, 104-105.

74 Dr Karlo Jurišić: *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*. Zagreb, 1972, str. 74 i 171.

75 Dr Ante Sekulić: *Tri priloga hrvatskoj kulturnoj povijesti*. – Kačić, god. II, Split 1969, 79-90, i 83-84.

76 Dr Ćiro Truhelka: *Bosančica. Prilog bosanskoj paleografiji*. – GZM, 1889, II, knj. IV, 81.

77 Ibidem, 82-83.

došao do zaključka da ovu zapadnu ćirilicu "možemo označiti kao posebnu muslimansku varijantu bosančice."⁷⁸

Bosanskomuslimanski krajišnici, age i begovi, zapovjednici u turskoj službi pisali su svoja pisma bosančicom i slali ih s onu stranu granice Bosanskog Pašaluka, kao neku vrstu epistolarne književnosti: hrvatskim zapovjednicima u austrijskoj službi, mletačkim providurima, dubrovačkim vlastima, glavarima u Crnu Goru⁷⁹. Jedan od njih je godine 1673. čak insistirao na mletačkoj strani da mu uvijek pišu bosančicom /i svakako bosanskim jezikom/ kao što je i on njima pisao: "Od mene Omer paše teftedara bosanskoga prisvitlomu i plemenitomu gospodinu đeneralu od Dalmacije i Albanije lipi pozdrav kako našem ufanu prijatelju, a zatim dajem vašem gospodstvu na znanje da smo poslali našega sekretara u Split za jemina imenom hadži Mehmedaga. Molimo vaše svitlo gospodstvo da biste mu u svakom poslu ljubav učinili, a što vašega posla bude na ovoj strani pišite nam nećemo se kratiti poslušati. *I molimo vas vazda mi ovim pismo/m/ pišite svaki posao da moremo svakda na pameti držati.* I Bog vas podrži u gospodstvu veće od sad nego dosad amen."⁸⁰ Naziv "bosanski" spominje se uz titule pojedinih pošiljalaca ili kao oznaka pripadništva Bosni: "... čauš prisvitloga Sofi Mehmed paše bosanskoga" /iz g.1589/; prije toga, 1582, u nagodbi sa generalnim providurom Dalmacije Dede beg, namjesnik Kliškoga Sandžaka, piše: "I tako mi obitamo mir virom božeom i čestitoga cara, i nasom virom muslomanskom."⁸¹ "... A od mene Usrem bega, baše bosanskoga, vele visok poklon"; "Od nas vezir Ibrahim paše, serdara nad voeskom bosanskom..." Hasan vojvoda dumanski piše između 1574. i 1588. providuru omiškomu: "... i Čere smo te stvari opovidali čestitom Ferhat paši bosanskomu." "Od nas nazora bosanskoga i makarskoga pozdrav i poklon providuru omiškomu", piše 1617. Alija sin Husejnov. Istom providuru piše i 1634. Halil, efendija imotski: "... neka i mi mnimo pisati s ovizim siromasi na bosanski

78 Tomislav Raukar: *O nekim problemima razvitka ćirilske minuskule /"bosančice"/*; Historijski zbornik, XIX–XX, 1966–67, Zagreb, 1968, str. 496.

79 Muhsin Rizvić: *Pisma muslimanskih krajišnika pisana bosančicom od XVI do sredine XIX stoljeća kao oblik stare epistolarne književnosti*. U knjizi *Bosansko-hercegovačke književne studije*. Sarajevo, V. Masleša, 1980, 77–145.

80 Historijski arhiv Zadar. Dragomanski spisi Filea 129, pozicija 32/14. Pismo nije datirano, ali je sigurno iz 1673. g. Ovo pismo sam dobio ljubaznim posredstvom rahmetli prof. Seida M. Traljića.

81 Šime Ljubić: *Rukoviet jugoslavenskih listina*. – Starine JAZU, Zagreb, 1878, knj. X /B. Tursko-mletačke listine/, str. 14; 14; 16; 21.

divan". A krajem 1617. piše soldat Jakov vojvodi Jakovu Deskoviču za Bosanske Muslimane: "... ne izgubi me umalo turci...", a 1635. knez Đura Pavić i vojvoda Đurešina Sirotković pišu providuru omiškom kako starac Mikula Sinovčić "trpi mnoge utiske od turak", a iste godine knez Marko Srdanović piše istom providuru "zač ovde turci od emina čekaču dokle čim/ pošalu harače". Iste godine se Jura soldat žali providuru Andriji Balbi na Miloša Jeliškovića: "I ne moguć podniti sramote negove, idoh samo-četvrt k paši posanskomu da se poturčimo."⁸²

Bosanske Muslimane su imenovali Bošnjacima i Turci i osmanlijska administracija: u službenim dokumentima Porte bošnjačko ime, kao regionalna i narodna oznaka, upotrebljava se u oblicima *Bosnaklar*, *Bosnak taifesi*, *Bosnalu takimi*, *Bosnalu kavm*, sve u značenju *Bošnjaci*, odnosno bosanski narod⁸³. Veći broj pisaca orijentalne književnosti iz Bosne nosi pridjev *al-Bosnawi*, *Bosnewi*, *Bosnali* ili *Bosna*⁸⁴. Šabanović bilježi čak četrdeset i četiri književnika sa tim prezimskim dodatkom */al-Bosnawi/*, od kojih je u svome djelu trideset i dva bio-bibliografski obradio, dok ih je dvanaest ostalo neobrađenih⁸⁵. A da su u pojmu "Bošnjak" bili obuhvaćeni samo muslimani

82 Dr Aleksandar Solovjev: *Bogišićeva zbirka omiških isprava XVI-XVII stoljeća*. Spomenik SKA, XCIII, drugi razred, 72, Beograd, 1940, str. 10; 23; 28; 22; 38; 39; 40.

83 Mustafa Imamović: *Naziv Muslimani*. – Književna revija, 1990, 31. april, 3. – Pod ovim nazivom se, u doba osmanlijske vlasti na Balkanu, podrazumijevaju zapravo svi slavenski stanovnici islamske vjere današnje Bosne i Hercegovine, Like i Krbave, Slavonije, Novopazarskog sandžaka, nekih pograničnih krajeva Srbije, konkretno Užica koje je tada pripadalo Bosni, uključujući zapadni dio Kosova do Mitrovice, te Plava i Gusinja, pa Podgorice u današnjoj Crnoj Gori /S. Balić: *Kultura Bošnjaka*. Wien, 1973, str. 57–58, fusnota 15, na osnovu članka M. Hadžijahića *Die Anfänge der nationalen Entwicklung in Bosnien und der Hercegovina* u *Südostforschungen*, 1962, 21, 168–193.

84 Smail Balić: *Kultura Bošnjaka. Muslimanska komponenta*. Wien, 1973, 57–58.

85 Hazim Šabanović: *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima/Bibliografija/*. Sarajevo, Svjetlost, 1973. To su slijedeći pisci: Derviš, Jakub paša Bošnjak; Muhamed Bošnjak – Ajne Ruri; Servi Bošnjak /Cempresi/; Ali Dede Bošnjak; Vahdeti, Ahmed Bošnjak; Šani, Salih Bošnjak – Potur; Visali, Jusuf Bošnjak; Allamek, Muhamed Musić Bošnjak; Ibrahim Kazzaz Bošnjak; Asafi Bošnjak Hizir Čaus; Mehmed Bošnjak Mufetiš; Bošnjak Alija sin Hadži Mustafe; Hasan Bošnjak; Sinasi Mehmed Čelebi Bošnjak; Husejn Bošnjak – Kodža Muerrih; Sijahi Mustafa Bošnjak; Bošnjak Muhmed Halifa sin Husejnov; Katibi Mustafa Bošnjak; Hasan Bošnjak Imamović; Aruzi Mehmed Bošnjak; Miri Mehmed beg Bošnjak; Talib Ahmed Bošnjak; Mezaki Derviš Sulejman Bošnjak; Samii Abdulkerim Bošnjak; Asim Yusuf Čelebi /efendi/ Bošnjak; Fahim Salih Bošnjak; Rešid Mehmed Bošnjak; Atfi Ahmed Bošnjak; Nutki Ali Dede Bošnjak; Muhlisi hadži Mustafa Bošnjak; Ahmed sin Hasanov Bošnjak; Abdulvehhar Bošnjak; Pisci koji nisu obrađeni: Bosnavi; Bošnjak Osman sin Ibrahimov; Hasan ibn Mustafa Bošnjak; Hasan Husni Bošnjak; Husam Bošnjak; Intizami Bošnjak; Jahja Bosnevi; Mehmed Tahir beg Bošnjak; Muhammed Bošnjak; Muslihuddin Bošnjak-Travničanin; Sehsuvar paša Bošnjak; Šejh Mahmud Bošnjak.

svjedoči saopćenje Evlije Čelebije, iz druge polovine XVII stoljeća, koji kaže za Srebrenicu da su joj stanovnici Bošnjaci, a raja im Srbi i Bugari⁸⁶, kao što će kasnije pisati i Matija Mažuranić: "U Bosni se krstjani ne smiju zvati Bošnjaci. Kad se rekne Bošnjaci, muslimani samo sebe razumiju, a krstjani su samo raja Bošnjaka."⁸⁷ Istovremeno se u Bosni i okolnim južnoslavenskim zemljama za Bošnjake upotrebljavao i naziv "turčin" kao vjerska oznaka kojom se htjelo reći da su oni "turske", tj. islamske vjere, koju su Turci donijeli u ove krajeve, čime su se razlikovali od pripadnika drugih južnoslavenskih naroda istog jezika, ali drukčije religije⁸⁸. Orijentalisti pisci iz Bosne su tako nazivom *Bošnjak* uz svoje lično ime javno, a u sredinama izvan Bosne namjerno, naglašavali svoju pripadnost Bosni, svoje bosansko porijeklo, svoje narodno ime, a kod mnogih su se, u djelima i biografijama, sačuvala i svjedočanstva o njihovim domovinskim osjećanjima i narodnom ponosu. O Šejh-Juji, Arif Hikmet-begu Rizvanbegoviću, Hasanu Bošnjaku, koji je pjevao na arapskom jeziku, u tom pogledu svjedoče Bašagić, Handžić i drugi istraživači bosanskomuslimanske orijentalne književnosti⁸⁹, o Derviš-paši Mostarcu, koji je pjevao "u slavu Bosne i Bošnjaka"⁹⁰. Ali jedan od tih književnika, iz druge polovine XVII i početka XVIII stoljeća, ustaje čak u odbranu Bosanaca u stihovima na turskom jeziku: "Ti, najgluplji čovječe svih vremena, koji Bosanca grdiš, svojim bezvrijednim blejanjem pokazuješ samo svoje neznanje./ Pretpostavljajući da je Bosanac neznalica, ne smatraj sebe učenim, jer ako ima kakvo teško pitanje, dođi da ti ga rastumačim."⁹¹

Ali u pogledu jezika u knjigama i dokumentima i u Bosni i izvan nje – ostaje isti "bosanski". U Bosni godine 1631. Muhamed Hevaija Uskufija u predgovoru svoga stihovanog tursko-bosanskog rječnika *Makbu-l-i-arif/Potur Şahidija/* govori

86 Evlija Čelebi; O. c., 100.

87 Matija Mažuranić: *Pogled u Bosnu ili kratak put u onu krajinu učinjen 1839-40. po jednom domorodcu*. U knjizi: Ivan Mažuranić, Matija Mažuranić, *Smert Smail-age Čengića, Stihovi, Proza – Pogled u Bosnu*. Zagreb, Zora-MH, 1965. Pet stoljeća hrvatske književnosti, 32. Str. 230. U ovom izdanju je pravopis dotjeran.

88 Mustafa Imamović: O. c., 2.

89 Muhamed Hadžijahić: *Neke karakteristične crte stare bosansko-muslimanske književnosti*. U knjizi *Bosanskohercegovačka književna hrestomatija*, I. Starija književnost. Sarajevo, Zavod za izdavanje udžbenika, 1974, 231.

90 Kasim Dobrača: *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, I. Sarajevo Husrev-begova biblioteka, 1963, 215.

91 Šaćir Sikirić: *Divan Mehmed Rešida*. – Prilozi za orijentalnu filologiju, VI-VII, 1956-57, /Sarajevo, 1958/, 75.

za sebe da je Bošnjak /Bosnewi/ a svoj jezik stalno naziva bosanskim /bosanca/, koji smatra posebnim i izuzetnim među drugim jezicima, i sličnim latinskom: "Kako su Bošnjaci krupna stasa, /Znaj da su im i riječi krupne, / Pa ih onda dovesti na metrum, / To je gvozdenu luk koji nije moguće nategnuti..."⁹² "Među jezicima je sišao /s nebesa/ latinski, / Latinski je pak jezik isto što i bosanski."⁹³ *Bosna, Bošnjak i bosanski* spominje se u predgovoru deset puta, a u samom tekstu rječnika još dva puta, dok se u jednom drugom rukopisu nalazi jedna Hevajijina pjesma u kojoj se također spominje taj naziv: "Bosanski da vam govorim, bratani, / da slušaju prijatelji i dobrotelji i znani."⁹⁴ Očito pod utjecajem *Potur-Šahidije* i Evlija Čelebija se u odjeljku svoga putopisa pod naslovom "Jezik bošnjačkog i hrvatskog naroda" izražava o jeziku Bosanaca⁹⁵ slično Hevajijinim stavovima u predgovoru rječnika i naziva ga "bosanski jezik".⁹⁶

Naporedo sa ovom sviješću Bosanskih Muslimana traje i tradicija Bosne i bosanskog jezika i u bosanskih franjevacu, vezana i uz ime njihove franjevačke provincije "Bosna Argentina", koja službeno postoji, kao što se vidi u Lastrića *Epitome vetustatum provinciae bosniensis*, od 29. juna 1514, kada je, kako navodi Fermendžin, odlučeno: "Oci provincije Bosne, koja treba da se osnuje, zadržavaju pečat i naslov Bosne time što imaju sva svoja mjesta izuzev jednoga u Hrvatskoj. Oci Bosne /pod vlašću Turaka/ mogu izabrati vikara provincije, i nek se od tada zove odijeljena provincija i neka ima poseban pečat Provincije Bosne, slično i naziv. A taj neka bude Provincija Bosna Argentina, takav titul pod tim uvjetom ako se desi slučaj da se vrate njeni vlastodršci da je to u stvari jedna provincija, a Provincija Argentina Bosne je sadržana pod provincijom Bosne."⁹⁷ Atribut "argentina", srebrna, dobila je Provincija po Srebrenici, u kojoj su od rimskog doba bili rudnici srebra.⁹⁸

92 Derviš M. Korkut: *Makbul-i 'aryf /Potur Šahidija/ Usküfi Bosneviye*. – Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu, LIV/1942, 387.

93 Ibidem, 388.

94 Alija Nametak: *Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici*. – Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 29, 1968, 234–235.

95 Evlija Čelebi: O. c., 120.

96 Ibidem, 121, 92.

97 Eusebije Fermendžin: *Monumentum spectantia historicum slavorum meridionalium*. Zagreb, 1892, 307.

98 Fra Bono Benić: *Ljetopis Sutješkog samostana*. Sarajevo, V. Masleša, 1979, 99.

Od početka XVII stoljeća, sa djelima Matije Divkovića, počinje u Bosni protureformacijska franjevačka književnost na narodnom jeziku, u kojoj dolazi do izražaja bosanski naziv jezika i pisma ćirilice. Divković svoja djela prevodi "iz dijačkoga" /latinskoga/ "u pravi i istiniti jezik bosanski", ili, na drugom mjestu, "slovinski, kako se u Bosni govori", kaže on.⁹⁹ I drugi franjevački pisci u Bosni, ali često i izvan nje, nazivaju svoj jezik bosanskim, od Stjepana Matijevića /1630/, Stjepana Margitića /bosanski aliti ilirički, 1701/ do Ambroža Matića /1827/ i Luke Dropuljića, koji na svom putu u Carigrad zapaža kako ljudi od Sarajeva do Kratova "bosanski govore prifino", pa do Ivana Franje Jukića, Martina Nedića i Ante Kneževića.¹⁰⁰

Tim jezikom su govorili i bosančicom kao svojim pismom od starine "knjige" /pisma/ pisali i Bošnjaci islamske vjere, a da ni jedni ni drugi nisu znali za književnu djelatnost druge strane, koja je bila ispunjena drukčijim kulturno-religioznim duhom. Tako se i moglo desiti da Muhamed Hevajija Uskufija napiše kako prije njegova rječnika ništa na "bosanskom" jeziku nije napisano, ne znajući za svoga malo starijeg suvremenika Divkovića.¹⁰¹ Sam naziv jezika, međutim, što vrijeme ide dalje, u bosanskoj franjevačkoj književnosti alternira sa nazivima "slovinski" i "ilirski", dok Bošnjaci islamske vjere ne znaju za drugi naziv osim "bosanski". Tako Mula Mustafa Bašeskija, kroničar XVIII stoljeća, smatra da je bosanski jezik, kako ga on naziva, bogatiji riječima od turskog i arapskog jezika, a kao dokaz navodi četrdeset i pet izraza za glagol *ići* u bosanskom jeziku, dok arapski za taj glagol ima tri izraza a turski samo jednu riječ.¹⁰²

U junačkim pjesmama Bosanskih Muslimana ime "Bošnjak" se upotrebljava kao ime ovog naroda, ali češće u množini nego u jednini. Pregled zbirke *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini*¹⁰³ /ili prvobitno: *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*/, koju je Kosta

99 Muhsin Rizvić: *Estetski arhaizam Matije Divkovića*. U knjizi *Tokovi i stvaraoči iz književne Bosne*, Tuzla, Univerzal, 1986, 37.

100 Hadžijahić, 24.

101 Muhsin Rizvić: *Estetski arhaizam...*, 30.

102 Hadžijahić, 25–26.

103 *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini*, /1/, Sabrao Kosta Hörmann 1888–1889. Sarajevo, Svjetlost, 1976, Indeks ličnih imena i etničkih naziva nalazi se u *Studiji o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, Sarajevo, Svjetlost, 303–343.

Hörmann sabrao 1888–1889. godine a mi je uzimamo kao primjer i uzorak, pokazuje, prema Indeksu i s uvidom u tekstove, ovu frekvenciju: singularni oblik "Bošnjak" upotrijebljen je, u prvoj knjizi, samo dva puta, i to u pjesmama iz Sarajeva i Gacka.¹⁰⁴ Pluralni oblik "Bošnjaci" spominje se, međutim, također samo u prvoj knjizi ovog izdanja, na trideset mjesta, u pjesmama iz Sarajeva, sa Zagorja, iz Gacka, Zenice, Nevesinja i Foče.¹⁰⁵ Nasuprot tome, naziv "Turci", ali u smislu "državne pripadnosti" kako to Đenana Buturović podvlači, upotrebljava se još češće: u prvoj knjizi Hörmannova izdanja dvadeset i jedan put, u drugoj jedanput, te u trećoj, u kojoj su tekstovi iz rukopisne zaostavštine, šest puta, te u singularnom obliku tri puta.¹⁰⁶ I dok je u prvoj pjesmi ove zbirke naziv "Bošnjaci" izveden iz Bosne kao domovine /"Lalo moja, Čuprilić vezire/ sve mi hvališ od Bosne Bošnjake,/ al Bošnjaci jedni hijaneti,/ izdaju mi zemlju kaurima"/,¹⁰⁷ u drugim pjesmama je ovaj naziv narodnosno osamostaljen: "...Meni ferman iz Stambola dođe/ da ja kupim Bošnjake junake";¹⁰⁸ "Prođ' se, Huso, vraga i belaja,/ da nikoga od Bošnjaka nema/ do Alije Đerzeleza sama...";¹⁰⁹ "Ko je Bošnjak, Čuprilić ga viče!"/ Kad Bošnjaci došli Čupriliću/ svaki njega u skut poljubio",¹¹⁰ itd. Spominje se također i lokalni naziv "Krajišnik" i "Krajišnici", čak više nego "Bošnjaci"¹¹¹ ali se naziv "Hercegovac" i "Hercegovci" upotrebljava u Hörmanna samo pet puta.¹¹²

Naziv *Bošnjaci* ili *bosanski narod*, koji se odnosi samo na Bosanske Muslimane, upotrebljavali su u tridesetim godinama XIX stoljeća i prvaci pokreta Husein-kapetana Gradašćevića u pismima koja su slali austrijskim vlastima. Tako Gradašćević u martu 1832. godine piše austrijskom caru Franji da sultan ne

104 Ibidem, I, 14; V, 89.

105 Ibidem, I, 18, 20; II, 50, 51, 53, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, IV, 76, V, 84, 87, 88, 89, 90; VIII, 119, XV, 195; XVII, 202, 204, 208, 210; XX, 251; XXXII, 466, 477, 479.

106 Đenana Buturović: *Studija...*, Indeks, 339. U samom tekstu *Studije* ona, međutim, ističe kako Vatroslav Jagić u svojoj kritici Hörmannove zbirke "opaža da se pojam Turčin često upotrebljava, naglašava njegovu emfatičnu upotrebu, ali nije uočio da se tim pojmom uglavnom obilježava vjerska pripadnost Muslimana Bosne" /64/.

107 Narodne pjesme Muslimana... /I/, I, 18.

108 Ibidem, II, 51.

109 Ibidem, IV, 76.

110 Ibidem, V, 89.

111 Studija, Indeks, 323.

112 Ibidem, 316.

treba "da im nameće novu vjeru i novi red /Regeln/, nove uredbe, koje nisu u skladu sa starim običajima /redom/ i starom Muhamedovom vjerom, zbog čega se bosanski narod pobunio..."; zatim da sultan treba da im "imenuje za vezira Bosne jednog iz njihovih redova, koji je Bosanac, da bi ostali i dalje sultanovi podanici i da bi primali njegove zapovijedi..."¹¹³ U doba vladavine Topal Šerif Osman-paše u "Bosanskom vjestniku" 1866. izneseni su političko-nacionalni stavovi uredništva vezani za bosansko ime naroda kao pokušaj da se izgradi interkonfesionalna bosanska nacionalna ideologija. "Tok povjesnice – pisalo je u uvodnom članku – pričislio je osmanskoj državi različite zemlje i narode; ovi su manje-više svi zadržali svoje narodne osobitosti, pa i sami predjeli u kojima žive, ponajviše su kao geografičko-istorični pojmovi stupili u sadašnjost. I Bosna je svoju istoričnu individualnost pri svim promjenama vremena zadržala, i njena prastara narodnost ovdje je preživjela bure prošlosti. Bosanski narod izražava narodnost u potpunom smislu, koja nije samo genetična, nego i istorično spojena sa ovom zemljom, i nju ograničavajući, ostala je nepovređena razliknošću vjeroispovijedi."¹¹⁴ U istoj godini ovaj list objavljuje u četiri broja *Pjesme bosanskih muslimana*,¹¹⁵ za koje se pretpostavlja da ih je objavio Salih Hadžihuseinović Muvekit.¹¹⁶ "Bosanski vjestnik" u jednoj preporuci redakcije precizno diferencira *bosanski* jezik od njemačkog i hrvatskog jezika,¹¹⁷ a službeni vilajetski list "Bosna" preporučuje sa svoje strane za čitanje "Bosanski vjestnik", koji, kako se kaže, izlazi "na bosanskom jeziku".¹¹⁸ U kompleksu narodnog bosanskog jezika za Bosanske Muslimane u ovom prijelaznom periodu bio je, međutim, od bitnog značaja i način njegova pisanja, odnosno štampanja. Tekst na bosanskom jeziku ćirilicom bio je namijenjen hrišćanima bez razlike i onim Bosanskim Muslimanima koji su ga, u tradiciji bosančice, znali čitati, dok je istovjetan tekst na turskom jeziku bio namijenjen onim Bosanskim Muslimanima koji su znali turski, ne toliko zbog jezika samog, jer im je

113 Avdo Sućeska: *Ajani*. Sarajevo, ANUBiH, 1965, /Djela XXII/, 215.

114 Anonim: /Uvodni članak/. – Bosanski vjestnik, 1/1866, 1, 1–2, od 7. aprila.

115 *Pjesme bosanskih Muslimana*. – Bosanski vjestnik, 1/1866, br. 20, 21, 23, 24.

116 Osman Sokolović i Muhamed Hadžijahić: *Prvi pokušaji štampanja radova bosanskih Muslimana*. – Bibliotekarstvo, 1963, 4, 30.

117 Anonim: *Na znanje*. – Bosanski vjestnik, 1/1866, 1, 8.

118 Bosna, 1/1866, 3, 2, od 30. maja i 11. juna 1866.

bosanski bio maternji govor, već u prvom redu zbog arapskog pisma koje im je duhovno bilo bliže kao pismo vjerskih knjiga i alhamijado-literature, mada je samo poznavanje turskog jezika bilo ograničeno na bosanskomuslimansku inteligenciju.

Ali naziv *Bošnjak* kao obilježje porijekla, povijesne suštine i etničke svijesti te bosanske domovinske pripadnosti koja nosi i nastavlja tradiciju srednjovjekovne države Bosne, prirodno su i bez promjene i historijskog kolebanja nosili samo muslimani u toku cijelog razdoblja osmanske vladavine, ne podrazumijevajući pod njim krstjane i hristijane, a mnogi su ga isticali i uz svoje lično ime kao znak razlikovanja među Turcima i drugim narodima. Godine 1870. Mehmed Šakir Kurtćehajić, u jednom uvodniku svoga "Sarajevskog cvjetnika", evocira vrijeme prije dvjesto-trista godina, kada je starješina mogao "samo jednim jedinim glasnikom sakupiti sve Bošnjake pod jednu zastavu",¹¹⁹ mada za jezik u jednom pismu književniku Rešad-begu u Carigrad kaže: "samo slovenski znam jer se ovdje najviše govori tijekom jezika".¹²⁰ Izuzevši ovaj spomen, nazivanje jezika bosanskim imenom kod Bošnjaka islamske vjere nastavlja se sve do kraja austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini, ali i nakon nje, do vremena iseljavanja iz Bosne i Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore u Tursku, kuda su oni ponijeli ne samo svoje bošnjačko nacionalno ime nego i naziv bosanskog jezika.

Naziv jezika bosanskim imenom zasnivao se kako na tradiciji bosanske državnosti tako i na osjećanju teritorijalnog integriteta, osobito u XVII stoljeću, i posebnog, političkog položaja i pod turskom vlašću, kada je Bosna, naseljena pretežno muslimanskim stanovništvom s gusto naseljenim hrišćanskim oblastima u srednjoj i zapadnoj Bosni i Hercegovini, bila više nego pokrajina, a pojam Bošnjak označavao ne stanovnika jedne pokrajine nego pripadnika jednog naroda, koji je imao svoj jezik bosanski, na ovom području štokavski dijalekat i ikavski govor.¹²¹ Arif Hikmet Rizvanbegović je, po zapisu Bašagićevu, turskim književnicima u Carigradu dokazivao "da je njegov bosanski jezik slikovit i sposoban za svaku vrst pjesme", i sa uzbudjenjem je klicao: "Moj narod je najveći pjesnik!"¹²² I u

119/Mehmed Šakir Kurtćehajić: /Uvodnik/. – Sarajevski cvjetnik, 2/1870, 21, 1, od 23. maja.

120 Dr Safvet-beg Bašagić Redžepašić: *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*. Sarajevo, 1912, 157.

121 Alija Nametak: O. c., 247.

122 Dr Safvet-beg Bašagić Redžepašić: O. c., 162.

dotada izdanim alhamijado djelima, tj. štampanim arebicom na narodnom jeziku, bosanski naziv jezika bio je uobičajen: Omer Humo iz Mostara izdao je tako *Lugati Bosnevi /Bosanski rječnik/*; a na kraju svoga štampanog *Sehletul-vusula /1875/* on piše: "Ah, da je Bog dô meni bio ovaki bosanski pisani čitab", a u pjesmi *Pohvala knjiga koje su napisane bosanskim jezikom* kaže: "Bez šuhbe /sumnje/ je bâbin jezik najlašnji, / Svatko njime vama vikom besidi. / Slatka braćo, Bošnjaci, / Hak /istinu/ vam Omer govori." Pored Hume tiskaju alhamijado knjige i drugi: Mehmed Agić iz Bosanskog Broda objavljuje 1868. u Carigradu knjigu *Ovo je od virovanja na bosanski jezik kitab*, zatim Ibrahim Edhem Berbić početnicu pod naslovom *Elif bai bosnevi sa starom i novom jazijom. Bosanska elifnica /Carigrad, 1886/* te svoj *Bosansko-turski učitelj /Carigrad, 1893/*, Ibrahim Seljubac *Novu bosansku elifnicu*, pa Ibrahim Puška, Arif Sarajlija i drugi,¹²³ ostajući tako dosljedni bosanskom imenovanju svoga jezika.

Iz dvojnosti pisama, bosančice i arebice, vidi se da se bosanski jezik za Bosanske Muslimane nije postavljao u to doba kao problem govora, jer su oni s njime bili rođeni, njime govorili i na njemu pisali, bosančicom ali još više arebicom, već se postavljao problem pisma, tiskanja i čitanja, s kojim će oni ući u razdoblje svoga preporoda. I tradicionalna bosančica je, kao "begovsko" i "žensko" pismo, bila ograničena više na aristokratsku klasu a širim bosanskomuslimanskim slojevima bila je nepoznata, a suvremena Karadžićeva ćirilica štampe od šezdesetih godina za njih je bila još i nesimpatična kao pismo uz koje su se vezale neislamske, hrišćansko-kršćanske predstave. U tom pogledu je rukopisna a osobito štamparska arebica kao muslimansko pismo za bosanski jezik Bosanskih Muslimana predstavljala značajnu prelaznu etapu pismenosti i kulture¹²⁴.

III

U doba preporodnih pokreta na slavenskom Jugu u prvoj polovini XIX stoljeća – Bosna, Bošnjaci, i oni islamske vjere,

123 Hadžijahić, 26.

124 Muhsin Rizvić: *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u doba austrougarske vladavine*. I. Sarajevo, ANUBiH, 1973, 47. U daljnjem navođenju: Rizvić, *Književno stvaranje...*

i osobito njihov jezik bosanski spominju se u različitom kontekstu i imenovanju: hrvatski preporoditelji ih uključuju u obuhvat ilirskog, zapravo jedinstvenog južnoslavenskog naroda i jezika sve dok pojam "ilirizam" nije ustuknuo pred pojmom "kroatizam", dok Vuk Karadžić smatra da su oni, kao i svi narodi štokavskog narječja, "Srbi svi i svuda", a jezik im naziva srpskim.

Kako je taj proces zasebnog imenovanja zemlje Bosne i narodni identitet Bosanaca – Bošnjaka tekao, da bi se pod utjecajem hrvatskog i srpskog nacionalnog pokreta izdiferencirao i na kraju sveo na Bosanske Muslimane, koje su hrišćani i kršćani tradicionalno, po vjeri, nazivali *turcima*, i onda kada su se oni sami počeli politički odvajati od Osmanlija; kako je i dokle egzistirao adekvatan naziv jezika "Bosnae" i naziv bosanski jezik, kao regionalan u širem pojmu istog jezika ilirskog, te, najzad, kao anoniman unutar politički unitarnog svesrpskog imenovanja, dok su Bosanski Muslimani bili po strani od tih političko-nazivnih dilema – najbolje pokazuju pisani izvori toga vremena, pri čemu su oni hrvatski leksikografski stariji, i nadovezuju se na spominjanje Bosne, njenog naroda i jezika u evropskom slavističkom jezikoslovlju, i hrvatskoj književnosti i publicistici.

Već u *Oglaszu* čitaocima novopokrenutih "Novina Horvatzskih" i "Danice Horvatzke, Slavonzkih i Dalmatinzkih" Gaj je načinio otvor pogledu na južnoslavenske oblasti i narode izvan Trojednice kako prema Srbiji i prema Sloveniji tako i prema Bosni, koje on tada kajkavski nabraja, "kakoti – Horvatom, Slavonzem, Dalmatinom, Dubronichanom, Szerblyem, Krajnczem, Stajeczem, Korushczem, Istrianom, Boshnyakom, ter ostalem Szlovenzczem...", ne usuđujući se, sve do drugog godišta "Danice", da taj prostor, shodno svojoj kulturnoj ideologiji, nazove integralnim imenom ilirskim.¹²⁵ Ali on se očitavao već u pjesničkoj viziji Vjekoslava Babukića *Granici i Danici* u prvom broju "Danice" u obliku apoteoze njenu srcu, "koje ljubi sve stare Horvate, /Serblje, Bosnu, Hercegovce, brate" itd.¹²⁶ U duhu ove integralističke težnje je i članak Vjekoslava Mayera, u kome se zalaže da se svi "Szlavjani" slože u pogledu "obdelovanja materinskoga jezika", razvijanja stila i načina pisanja u jednoj Gramatici i jednom Rječniku, apelirajući pri

¹²⁵ Ibidem, 252.

¹²⁶ Vjekoslav Babukić: *Granici i Danici*. – Danica Horvatska, Slavonzka i Dalmatinska, 1835, 1, 2. U daljnjem tekstu: Danica hsd.

tome na učene ljude svih južnoslavenskih naroda, među kojima su i "Boshnyaczi".¹²⁷ Gaj je, međutim, te iste 1835. godine slijedeći Herderovu koncepciju o rasprostriranju Slavena, koja također podrazumijeva i Bosnu, objavio svoj programski tekst *Naš narod*, tada još uvijek "slavenski" ali u okviru "Velike Ilirske", u kojemu, pored svih ostalih, spominje i stanovnike Bosne te Hercegovine, a u tački petoj čak ističe sa vjerskim razlikovanjem i prvi put jasnim istovjećenjem "islamskog" sa "turskim": "Bošnjaci žive između Drine, Verbasa, Save, Dalmacije i Hema, brojem 450.000 deleći se na islamski to jest turski i zatim na rimski i gerčki verozakon".¹²⁸ Tako je u historiji hrvatske kulture vjerovatno prvi put došlo do formulacije "Bošnjaci islamskog to jest turskog vjerzakona", kao što je na sličan način, ali u okviru srpstva, pisao Karadžić.

Tako je u svome drugom *Proglasu* na završetku prvog godišta "Danice" Gaj objavio simboličnu sliku Ilirije sa Bosnom i Hercegovinom među drugim ilirskim zemljama kao strunama na njenoj liri, na kojoj "nesložne strune" treba da se "opet slože".¹²⁹ A kao djelotvoran doprinos jezičnom približavanju on je, uskoro nakon toga, slično *Kratkom riečoslovniku* Draškovićeve *Disertacije* iz 1832, kao dodatak "Danici", objavio *Sbirku nekih reči, koje su ili u gornjoj ili u dolnjoj Ilirii pomanie poznane*¹³⁰ i uz nju i malu zbirku od 43 turcizma pod naslovom *Nekoliko turskih reči*.¹³¹ Ova Gajeva tolerancija prema riječima turskog porijekla u jeziku nije samo bila lingvistička nužda u slučajevima bez domaćih jezičnih adekvata, nego je proizlazila iz njegovih ranijih bečkih razmišljanja 1833. godine: da "Turčin nijednu od svojih podložnih jezik svoj turski nanudil, još manje pako narinul je."¹³²

Ali se, s vremena na vrijeme, Bosna uključuje u ilirski književno-jezični i povijesno-kulturni fenomen. Tako se 1837. godine ističe u jednom komentaru pojam "Velike Ilirije", da odmah nakon toga Vjekoslav Babukić, u povodu izlaska Karadžićevih *Srpskih narodnih poslovice* 1836, zaželi da i

127 J. Mr. /Josip Mayer/: *Lizt iz Banata*. – Danica hsd, 1835, 1, 3.

128 G. /Ljudevit Gaj/: *Naš narod*. – Danica hsd, 1835, 34, 235.

129 Dr. Ljudevit Gaj: *Proglas*. – Danica hsd, 1835, 48, 292.

130 *Sbirka nekih reči, koje su ili u gornjoj ili u dolnjoj Ilirii pomanie poznane*. – Prilog nakon 50. broja prvog godišta Danice hsd 1835, str. 1-22.

131 Ibidem, 22.

132 Josip Horvat: *Ljudevit Gaj, njegov život, njegovo doba*. Zagreb, 1975, 81.

narodi "Velike Ilirije", "Serblji, Bugari, Bosanci, Banatjani, Bačvani, Slavonci, Horvati, Hercegovci, Dalmatinci, Istrijanci, Slovenci, (u Šrajerskoj, Krajskoj i Koruškoj) ter hrabri Cernogorci" postanu poznati u civiliziranom svijetu po svojoj sklonosti prema knjizi i čitanju.¹³³ Na kraju godine 1838, u povodu Kukuljevićeve drame *Juran i Sofija ili Turci kod Siska*, još jače se očituje politički odnos ilirizma prema Bošnjacima. U prizoru petom, koji se donosi, prikazan je tabor turski: nadesno sjede Turci, nalijevo Bošnjaci i Serblji. Vođa Bošnjakah pjeva da se ide "boj proti Horvatima/ našim ljutim dušmanima". Sarbski starac kaže da su ti "dušmani" sinovi naših djedova: "Jedna karvca nam i njima / slavno ime Ilir svima." A Vođa Bošnjakah odgovara: "Što će nama staro vreme,/ Sad nosimo tursko breme,/ Turčinu smo sad podani,/ I š njim u boj simo zvani,/ Š njime dakle mi umrimo,/ Dužnost našu ispunimo:/ Zato hajde na Horvate," Naše čorde nek ih mlate". A starac gleda za njima i kaže: "Da l' će tako sved ostati?/ Dokle će se bratja klati?"¹³⁴ Jače prozrenje nacionalno-vjerske tolerancije, na najbližoj tački dodira kršćanstva, islama i hrišćanstva, među južnoslavenskim narodima različitih religija, doći će do izražaja u pjesmi *Rodoljubni pozdrav od Save Tökölje*, koju je Gaj objavio u "Danici" 1840, četiri godine nakon što mu je u stihovanom pismu upućena. Njenim objavljivanjem Gaj je izrazio svoju saglasnost sa Tekelijinim stihovima, da ne treba gledati "kako s'koi krsti... nit koji se Muhamedu klanja", već na iskonsko porijeklo i narodnosnu suštinu.¹³⁵ A na kraju te iste godine u uobičajenom *Proglasu* Gaj je još uvijek afirmirao ilirsko ime kao nacionalno sveobuhvatno za Južne Slavene, ovog puta nasuprot jugoslavenskom, koje "vazda stoji u nekom razmerju geografskom prema najbližem slavenskom narodu na sjeveru", i isticao: "...Mi ne činimo nikakve razlike, što se tiče bratimske ljubavi između Hrvatah, Serbah, Vendah, Slavonacah, Dalmatinah, Bošnjakah i t. d., već da sve uskup pozivamo u jedno kolo ilirsko."¹³⁶

Gajevu obuhvatnu akciju u Bosni su djelotvorno prihvatili bosanski franjevci – ilirci, dok do Bosanskih Muslimana ona

133 Rizvić, 267–268.

134 Ibidem, 268.

135 *Rodoljubni pozdrav od Save Tökölje... dru Ljudevitu Gaju god. 1836.* – Danica ilirska, 1840, 40, 157.

136 Ljudevit Gaj: *Proglas.* – Danica ilirska, 1839, 47, 186, 187.

nije doprla jer su se oni, pored ostalog, pod svojim posebnim bošnjačkim imenom sasvim prirodno osjećali. Ali u podtekstu franjevačkog pristupanja "u ilirsko kolo", sa potpunim učešćem bosanskog jezično-kulturnog habitusa, nalazila se ideja oslobođanja ispod osmanske vlasti, sa oštrijim diferenciranjem od Bosanskih Muslimana, "Bošnjaka" ili "turaka", kako ih u svojim spisima nazivaju. U rukopisnoj pjesmi *Misli vile Bosankinje* Ivan Jukić, glavni nosilac ilirsko-bosanske ideologije, iznosi sliku bosanskog polja punu romantičarsko-demonske atmosfere *Harača* Ivana Mažuranića i *Pogleda u Bosnu* njegova brata Matije: "Po njemu šecu careve delije,/ Cara Turskog nečiste Balie/ gde Bošnjake tuku i biu/ i još im muke gore zadavaju."¹³⁷ Intenzitet integrativnog ilirstva i u njemu Bošnjaka i Hercegovaca pojačao se od Štoosove pjesme iz 1840. *Poziv u kolo ilirsko*, na koju su se bosanski franjevački ilirci svesrdno odazvali. Iznad naslova ove pjesme u "Danici" je nazivima južnoslavenskih zemalja slovima nacrtan ilirski simbol: šestokraka zvijezda sa polumjesecom ispod nje; krakovi su joj izvedeni imenima ilirskih naroda i plemena – Hrvati, Slovenci, Dalmatini, Dubrovčani, Istrianci, Korušci, Kranjci, Stajerci, Međumurci, Podunavci, Banatjani, dok polumjesec gornjom linijom iscrtavaju: Serblji, Bošnjaci, a donjom: Cernogorci, Hercegovci, Bugari.¹³⁸ Naziv "Bosna" i ime "Bošnjak" te pridjev "bosanski" često se pojavljuju u ilirskom novinstvu, publicistici i književnosti: "Ilir iz Bosne" Martin Nedić, na primjer, njegovi stihovi s kraja 1841. pisani "bosanskim" narječjem, njegov potpis "Musa Bosniensis".¹³⁹ Kao izvor Jukićeva shvatanja Bosne i njenih stanovnika najvažnije je njegovo *Zemljeopisno-povjestno opisanje Bosne*, objavljeno u nastavcima u "Srbsko-dalmatinskom magazinu" 1841. a iste godine u "Danici ilirskoj", da bi ga razvio u knjigu *Zemljopis i poviestnica Bosne* godine 1851.

U članku *Samo za sada*, kritički se nadovezujući na jedan iskaz D. Tirola u "Serbskim narodnim novinama" iz 1842, da se "bosanske bukve" moraju zvati "srbskim kirilovskim" jer su Bošnjaci Srbi, i nazivaju se geografičeskim imenom", Jukić emfatično uzvikuje: "Bošnjaci su dosad bili ne samo u zemljopisnom smislu, već i u rodoslovnom: *pravi Bošnjaci! slavni narod ilirski!* /.../¹⁴⁰

137 Dokumentarna građa o I. F. Jukiću. Sarajevo, 11–14. U daljnjem tekstu: *Dok. gr.*

138 Rizvić, 279.

139 Ibidem, 284–286.

Pogled u Bosnu Matije Mažuranića, objavljen u Zagrebu 1842. godine, donio je pored ostalog još jedanput informacije o ovoj zemlji, njenim stanovnicima, njenom jeziku doživljene od jednog čovjeka ilirskog sunarodnika ali ipak stranca izvan Bosne.

U samom tekstu Mažuranić je dao i čitav niz analogija i opservacija o karakteristikama stanovništva ove zemlje i jeziku njenih naroda. Uz zapažanja o plemenitoj i čvrstoj prirodi Bosanskih Muslimana, koje on naziva "Turcima", on je dao i jednu bitnu napomenu: "Naši ljudi svakoga iz Turske zemlje zovu Turčinom, kao što Turci njemačkog podanika svakoga zovu Švabom."¹⁴¹ A da su i "Turci" Iliri, koji sebe nazivaju Bošnjacima, kao i "kršćani iztočne ispovijedi" i kršćani zapadne ispovijedi, pokazuju njegovi iskazi o jeziku u Bosni: "U Bosni se govori ilirski pomiješano s turskim riječima to jest tamo se "eglendiše bošnjački",¹⁴² piše on s dobrim lingvističkim opažanjem o jeziku Bosanskih Muslimana. "Riječi turske koje se u ovom pismu nalaze, sve sam na koncu sabrao, i pobilježio redom; među koje sam još primiješao i one koje u Bosni često u razgovoru najprvo dolaze",¹⁴³ ističe on misleći na dodatak ovoj knjizi *Nekoliko turskih barbarizama*,¹⁴⁴ iz čijeg naslova izbija autorov, ili možda redaktorov, preziran odnos prema ovim riječima, što ne umanjuje značaj ove male zbirke od 259 riječi, drugog rječnika turcizama u ilirskom pokretu nakon Gajeve zbirke *Nekoliko turskih reči* na kraju prvog godišta "Danice". Ali u nastavku svoga izlaganja Mažuranić napominje: "I oni svi znadu kazati ove misli u čistom ilirskom jeziku." Svoj jezik, obavještava on dalje, oni nazivaju "bošnjačkim" i oštro ga luče od turskog jezika, i pored turcizama u njemu, jer oni "nikako ne poznaju da tuđe riječi u svoj jezik miješaju, nego još vele da Osmanlija bošnjačke riječi miješa".¹⁴⁵ Zanimljivo je još da je Mažuranić uočio antagonizam Bosanskih Muslimana prema Osmanlijama: "Bošnjaci i Osmanlije, premda su muhamedovci i jedan i drugi, opet se mrze strašno kao prava nebraća – ističe on. – Bošnjak mrzi na Osmanliju, jošte kaže da nema pod

140 I. F. Jukić, Ilir iz Bosne: *Samo za sada*. – Danica ilirska, 1842, 36, 141.

141 Matija Mažuranić: *Pogled u Bosnu...*, 194.

142 Ibidem, 229.

143 Ibidem, 230.

144 Ibidem, 249–253.

145 Ibidem, 231.

nebo m gadnijega čovjeka od Osmanlije; a Osmanlija kaže da su Bošnjaci poturice, i da su gori od đaura; zato da jih treba daviti i gaziti, nek se boje poturice i nek znadu tko im zapovijeda."¹⁴⁶

U putopisnom dijelu knjige on je izrazio, dočaravajući slikovitu i mnogoliku, plemenitu i grubu Bosnu i njene žitelje od četiri vjere, od kojih "kršćani i Turci mrze se strašno među sobom: nu neka bi to i bilo samo da se kršćani jedne i druge ispovijedi malo bolje gledaju".¹⁴⁷

Kod bosanskih iliraca, nakon zabrane ilirskog imena u Hrvatskoj godine 1843, jača ime bosansko, pod Jukićevom devizom "ne ugasujmo duha", uz narodne umotvorine, uz "drevnosti" (bosanske); ali se, pored uvjerenja da je "Bukvica Bosanska" njihovo staro pismo razvija i "gajica", tj. Gajem reformirana latinica, kao nacionalno obilježje pismom, nasuprot srpskoj ćirilici. Jukić je, uz to, od samog početka bio odanik Gajeva pravopisa, shvatajući ga osnovom suvremene ilirske pismenosti. A to je bilo doba kada je, nakon vremena prevladavanja bosančice kao pisma bosanskih franjevac, te dugotrajnog paralelizma bosančice i latinice – latiničko pismo postalo nosilac bosanskofranjevačke pismenosti.

Ova latinička pravopisna identifikacija, i isticanje, poslije ilirizma, bošnjaštva na ustuk srpstvu nije u bosanskih franjevac bila isključiva, čemu je težila u Hrvatskoj, niti je to značilo zatvaranje pred književnim ostvarenjima srpskog naroda.

Sam Jukić je sasvim izričit u određivanju nacionalnog identiteta kada 1848. u pozivu za "Kolo Bosansko" uzvikuje, zamjenjujući samo nekadašnje ilirsko ime slavjanskim: "*Mi Bošnjaci nekad slavni narod*, sad jedva da smo živi, nas samo kao *očenuću granu od stabla Slavjanskog* gledaju prijatelji naukah – i žale nas!"¹⁴⁸ Godine 1850, u memorandumu za građanske slobode pod naslovom *Želje i molbe kršćana u Bosni i Hercegovini* on razlikuje samo dvije kategorije stanovništva, i to vjerske: kršćane ("preko 600.000 kršćana živi u ova dva ejaleta Bosne i Hercegovine") i Turke, među kršćanima izdvaja još kršćane grčkog obreda"; i dva jezika, "turski" i "bosanski" ("Da nam se carske zapovijedi i naredbe pokraj turskoga i bosanskim jezikom priopćuju").¹⁴⁹ Ali svoj časopis - godišnjak

146 Ibidem.

147 Ibidem, 234.

148 Ibidem, 359.

od 1850. on naziva "Bosanski prijatelj", i u njemu "književnost bosansku", i to u franjevačkom jednotoku, koju dijeli na "pisaoce koji su azbukom pisali" i "pisaoce koji su abecedom pisali", i uz nju "starine bosanske". Ovdje su "Bošnjaci" samo katolici, a Bosanski Muslimani su "Turci" ili "bosanski Turci", ali on daje obećanje da će u narednoj knjizi časopisa "turske rieči", "premda scienim da će ih štioći razumiti" – "po abecedi izdati i ilirski istomačiti".¹⁵⁰ A 1851. godine svoje djelo *Zemljopis i poviestnica Bosne* on potpisuje pseudonimom "Slavoljub Bošnjak". U ovom Jukićevu djelu došle su do izražaja, sada zaključno, političke ideje ilirizma i njegove misli o bosanskim narodima istog slavenskog porijekla, koji se zavađeni historijom i društvenim odnosima, vjerski i politički odbijaju, ali govore istim jezikom, žive zajedno u istoj domovini, u otporu prema istoj tuđinskoj, osmanlijskoj vladavini.¹⁵¹ Poglavlje o "narodoslovnosti i broju stanovnikah" otkriva, međutim, suštinski paradoks bosanskog fenomena, koji se Jukiću nužno nametnuo i kao znanstveni metod i kao književna spoznaja: jer, nasuprot i uprkos svemu tome, "u Bosni je jedan narod i to slavjanski, koji je u Europi najveći", i "Bošnjaci su ogranak velikog stabla i spadaju među pleme ilirsko-južnoslavjansko" – piše on u Gajevu duhu i nastavlja: "Narječje, koje se u Bosni govori, od svih ilirskih najčistije se je sačuvalo, njegovu izvrstnost još odavno pripoznali su učeni ljudi" (Lucious, Fortis, Mikalja, Orbini, Gradić, Katančić), "osobito što se tiče čistog izgovora, glasoudaranja i obilnosti riječi". I dalje iznosi dijalektološke osobenosti "bosanskog" govora, razrađujući svoja ranija opažanja iz *Zemleopisno-poveštnog opisanja Bosne*, ali podvlači na kraju ispravljajući usput Šafarika: "Bosna je jedina turska država, koja je čista ostala sasvim od turskog jezika, kako po selima tako po varošima, drugi se jezik osim bosanskog i ne govori, najveća turska gospoda samo onda turski govore, kad su kod vezira..." U karakterističnoj inverziji prema toj ilirsko-jezičnoj istovjetnosti dolaze njegova izlaganja o "viero zakonu" i "izobraženju". Ona nisu bez osjećanja odbojnosti prema "Turcima", koji su u vjeri nasljednici omiljenog "proroka Muhameda", a izražavaju "hrišćansko narodno shvatanje" i teze romantične historiografije: da su oni "postali u Bosni od zločestih hristjanah,

149 Ibidem, 361–363.

150 Ibidem, 366–367.

151 Ibidem, 367–368.

koji svoje gospodstvo ne znajući drugčije uzdržati poturčiše se". Ova svoja opažanja o narodnom porijeklu i vjerskom sastavu Bosanaca, o njihovom duhovnom i moralnom stanju, o društvenim, političkim i klasnim odnosima, Jukić u drugom dijelu svoje knjige genetski izvodi iz historije Bosne od njena pada pod osmanlijsku vlast, iz utjecaja islamske kulture i turskog feudalizma na Bosnu i njeno stanovništvo, sa naglaskom na krajnje fatalnom i pogubnom "razvoju duhovnog života u Bosni pod utjecajem turske vladavine", da bi izrazio još jednom u romantičnom paradoksu važeću ilirsku misao: "U Europi ne ima države, da su gdje jedni druge rad zakona progonili, kao što ovdje progone i tlače do današnjeg dana Turci kršćane, koji su jednog roda i podrijetla, ali što je narod i narodnost, to kako Turci, tako i kršćani ne znadu."¹⁵²

Iako za Bosnu napominje da "mnogi misle i pišu, da joj ime proizlazi od imena naroda *Besah* ili kako neki kažu *Bosah*, koji se nekda prije došastja Hrvatah i Srbah u ove zemlje, doselili bijahu iz Tracije od Bugarah protjerani"¹⁵³, Jukić u Bosni vidi "Bošnjake" kao ogranak velikog stabla *slavjanskog naroda* koji spadaju u pleme *ilirsko*. Među Bošnjacima on razlikuje *krstijane* /"sljedbenike zapadne crkve"/ *hristijane* /sljedbenike "iztočne" crkve/ i Turke /"sljedbenike Muhameda"/. U prvoj knjizi "Bosanskog prijatelja" iz 1850. u radnji *Zemljo-deržavopisni pregled Turskog carstva u Evropi* on je, međutim, napisao: "*Vierozakon*, kao i narod mnogostručan je. 1. *Muhamedanci*, koje mi krivo zovemo Turcima; a oni sebe muslimanim, t. j. pravovjernim nazivlju, ima ih 1,950.000, od ovih je: a/ Osmanliah: 700.000. b/ Bošnjakah i Sèrbah: 400.000. c/ Arnautah: 350.000. - č/ Bugarah: 150.000. - ć/ Ciganah: 100.000. - d/ Gerkah: 50.000. Svega dakle poturčenikah: 1,250.000."¹⁵⁴ U svojim geografsko-historijskim radnjama o Bosni on nigdje ne spominje ime Hrvati i Srbi, nego samo krstijani i hristijani.

U drugoj knjizi "Bosanskog prijatelja" /1851/ on je objavio i *Slavodobitnicu svietlomu gospodaru Omer-paši*, u kojoj ima i pleonastičan izraz za Bosanske Muslimane u stihu "da nas

152 Ibidem, 368–369.

153/Ivan Franjo Jukić: *Zemljopis i poviestnica Bosne od Slavoljuba Bošnjaka*. Zagreb, 1851. U *Šabranim djelima I. F. Jukića*, sv. 1, 251.

154/I. F. Jukić: *Zemljo-deržavopisni pregled Turskog carstva u Evropi*. – Bosanski prijatelj, sv. 1, Zagreb, 1850. Šabr. dj. 2, 39.

sieče Musulmane Turke"¹⁵⁵, a u trećoj knjizi "Bosanskog prijatelja" /1861/ u nastavku radnje *Zemljo-deržavopisni pregled Turskog carstva u Evropi* u okviru poglavlja *Bosna* on piše: "Narod u Bosni je jedan, i to slavjanski, nariječja ilirskoga. /.../ Turski govore činovnici Osmanlie, i Bošnjaci Turci koji su ga u medrezah naučili. Ostali bosanski Turci govore kako po selih tako i po varoših ilirskim jezikom, koga oni "bošnjačkim", a Hristjani "bosanskim" zovu. /.../ *Vjerozakon* Bošnjake dieli 1. u *Turke* iliti pravnie *Muslomane*, kako oni sebe rado imenuju. Oni su stare i nove bosanske poturice..."¹⁵⁶ Ali već u naslovu jedne svoje radnje, u istoj knjizi "Bosanskog prijatelja", on upotrebljava za ovaj narod dvočlani naziv: *Omer-paša i Bosanski Turci*,¹⁵⁷ što je u suštini identično sa nazivom Bosanski Muslimani. A o njihovu odnosu sa Osmanlijama Jukić je još 1847. godine u putopisu *Putovanje po Bosni godine 1843.* istakao: "Sve Osmanlije drže Bošnjake turske za polu-vlahe i s tim ih napastuju, da oni nijesu pravi čispet svetca Muhameda. Otdud dolazi, da bosanski poturica voli i Vlahu, nego Osmanliji..."¹⁵⁸

IV

Za razliku od Hrvata-iliraca, Karadžić je sa svojim srpskim istovjećenjem jezika svih štokavaca Južnih Slavena, i srpsko-nacionalnim unitarizmom Hrvata, Bosanskih Muslimana i Crnogoraca, istupio ranije, već u drugoj deceniji XIX stoljeća, pri čemu je Bosanske Muslimane, s težnjom približavanja i integracijskom asimilacijom nazivao "naša braća zakona Turskoga", dok je za Muslimanke imao naziv "Srpkinje Muhamedanskoga zakona".

Karadžićev voditelj i mentor Jernej Kopitar je 1808. u svojoj *Gramatici* Ilire dijelio na Dalmatince, Hrvate, Bosance i Srbe.¹⁵⁹ Iz spisa Dositeja Obradovića on je mogao dobiti

155 I. F. Jukić i Ljub. Martić: *Slavodobitnica svetlom gospodaru Omer-paši*. – Bosanski prijatelj, sv. 2. Sabr. dj. 2, 187.

156 I. F. Jukić: *Zemljo-deržavopisni pregled Turskog carstva u Evropi*. – Bosanski prijatelj, sv. 3, Zagreb 1861. Sabr. dj. 2, 410.

157 I. F. Jukić: *Omer-paša i Bosanski Turci*. – Bosanski prijatelj, sv. 3. Sabr. dj. 2, str. 201.

158 Ivan Franjo Jukić: *Putovanje po Bosni godine 1843.* – Kolo, 1847, knj. V, 3–23. Sabr. dj. 1, str. 48.

obavještenja o prostranstvu našega jezika i o tome ko njime sve govori, pa je 1810. dalje objašnjavao: "... Tako i Ilire bolje je zvati Istrijancima, Hrvatima, Dalmatincima, Hercegovcima, Bošnjacima, Srbima, Bugarima, ugarskim Srbima, Slavonskim Srbima, jer svi oni govore jednim i istim *slovenskim narečjem*, koji oni sami u svojim glavama zovu *slaveno-srpsko* i po tome i oni bi se mogli nazvati jednim zajedničkim imenom Slaveno-Srbi." I nastavljao je Kopitar o području ovog jezika, uz pozivanje na svoga prvog informatora: "Obradović, prvi (ujedno i odlični spisatelj na novosrpskom jeziku), izjednačava njihovu oblast (Crna Gora, Dalmacija, Hercegovina, Bosna, Srbija, vojnička (sad francuska) Hrvatska, Istria, Slavonija, Srem, Bačka županija i Banat)..."¹⁶⁰

Karadžić je, međutim, još u Predsloviju *Male prstonarodnje slaveno-serbske pjesnarice* (1814.) istakao koncepciju "Nacionalismusa Srbskog", koji se ogleda u imenu, rodu i jeziku kao "bitie" koje dijete "pozna sisajući mleko iz prsiju majke svoje",¹⁶¹ koja će biti okosnica cijelog njegova književnog, lingvističkog i nacionalno-kulturnog rada. Označavajući kao središnjicu jezika srpskog, obilježavajući zapravo granice "jezgre" štokavskog govora, Karadžić je tada pisao, uključujući uz Hercegovinu i Bosnu i Bosanske Muslimane: "Jezgra Serbskoga roda, i najčistiega jezika nahodi se u sadaš'e vreme izmed'u rijeke Drine i Morave; a osobito kad se malo odmakne od Save i od Dunava, kao n. p. nahija Kraguevačka, Karanovačka, Rudnička, Užička, Kruševačka; i gore od Novoga Pazara preko prave Hercegovine. A kako se pred'e preko Drine, iz Mačve u Bosnu, mnogi budući primili Turski zakon, više su se izmiešali sa Turcima, i više rieči Turski upotrebl'avaju. U dijelu prvom svoje *Pjesnarice* on je prvi put istakao i naziv za Bosanske Muslimane, koji će od tada redovito upotrebljavati u svojim spisima kao vjerski i kulturno diferencijalan u korpusu njegova shvatanja genetički unitarnog i integralnog srpstva. "Ova je pjesna Serbal'a Muhamedanskoga zakona (Bošn'aka)", piše on u napomeni za pjesmu br. 80,¹⁶² a u povodu druge, pod br. 100, objašnjava kako su je "spjevale u Zvorniku Serbkin'e

159 Miodrag Popović: O. c., 64.

160 Ljubomir Stojanović: O. c., 21.

161 V. St. Karadžić: *Mala prstonarodnja sloveno-serbska pjesnarica*. U Vienni, 1814, str. 15. Predslovie.

162 Ibidem, 72.

Muhamedanskoga zakona". U drugom dijelu *Pjesnarice* on je također u podnaslovu pjesme *O udatbi Hajkune sestre bega Ljubovića* označio "Serbal'a Muhamedanskoga zakona",¹⁶³ te uz naslov *Žalostne pjesne plemenite Asan-aginice* napisao "Takod'er Serbal'a Muhamedanskoga zakona".¹⁶⁴

Godine 1824. i Grimm je shvatao da su ljubavne pjesme iz Karadžićeve zbirke "nastale na granici Istoka i Zapada", te da "sjedinjaju prednosti orijentalne i zapadne lirike", a te iste godine i Goethe je znao, svakako posredstvom Vukovih zbornika, i za Bosanske Muslimane i njihov doprinos i udio u narodnoj kako lirskoj tako epskoj poeziji, što otkriva njegov tada neobjavljeni rukopis: "Većina Srba (onih koji srpski govore) jesu, kao što je poznato, hrišćani, delom grčke (pravoslavne) delom latinske (katoličke) veroispovesti; jedan deo je muhamedanske vere. Suprotnosti između hrišćana i Turaka izbijaju neprikriveno i u junačkim pesmama: nevernik biva pobeđen i stoji u senci, lepa Turkinja potajno je naklonjena hrišćaninu, beži s njim i prekrštava se. Kažu, međutim, da Srbi muhamedanci pevaju često iste pesme i onda se izmenjuju uloge pobeđenika i pobeđenog."¹⁶⁵ Tako je posredstvom muslimanskih pjesama iz Karadžićevih zbirki, a osobito *Hasanaginice*, koja je privukla evropsku književnu javnost, strani svijet saznao i za Bosanske Muslimane. Godine 1841. u svojim predavanjima u Parizu, i Adam Mickjevič je isticao za *Hasanagicu*: "To je muslimanska pesma. Poturčeni Sloveni, koji ispovedaju islam, takođe pevaju slovenskim jezikom; još se nisu odrekli svoga maternjeg jezika."¹⁶⁶ A nakon teksta *Hasanaginice* Mickjevič nastavlja svoj komentar: "Mnogo sličnih pesama nalazi se među delima muhamedanskih pesnika, ali, uopšte uzevši, i kad su snažnije i tragičnije, nemaju takvo savršenstvo forme. Muslimani, iako se i služe slovenskim jezikom i svim formama stila rasprostranjenim u Slovenstvu, ipak uvek imaju u svojim pesmama urođenu istočnim ljudima sklonost ka preterivanju, koja je, kako izgleda, iz Korana prešla bosanskim i albanskim Slovenima."

Oblast govora Hercegovine, koju Karadžić proširuje na tzv. Staru Hercegovinu (koja je zahvatala i njegov durmitorski

163 Ibidem, 88.

164 Ibidem, pjesme br. 6 i 7.

165 Ibidem, 145.

166 Ibidem, 136–137.

kraj i Crnu Goru sve do Nikšića), i Bosne – sa Karadžićevim jezičkim spisima ulazi neporecivo i naporedno sa drugim oblastima štokavskog govora, čak na prvom mjestu među njima, u areu njegova "srpskog jezika". Vidaković je, slijedeći Dositeja Obradovića, 1813. pisao da je pravi i stari "ezik" Serbskij, koim govore naši ot' pol' Srbije k' Makedonii, u c' loj Bosni, Ercegovini, u Albanii, Cernoj Gori, a i u Dalmaciji",¹⁶⁷ dok je Karadžić, sa Milovanovom u Budinu sastavljao *Pismenicu serbskoga jezika*, koja je izišla 1814.¹⁶⁸ "po govoru prostoga narod napisana". Upravo onako kako se odvajkada govorilo u Bosni i Hercegovini, a i pisalo u određenom smislu, i gdje oko jezika knjiga nije bilo dvoumice. A izbacujući nepotrebna slova iz stare cirilice, koja su odavno izgubila glasovnu vrijednost, i Karadžić, i njegovi prethodnici Mrkalj i Milovanov, nastavili su, u stvari, razvoj bosančice, i ne znajući tada da se u Bosni i Humu od srednjovjekovnih povelja, preko muslimanskih krajišničkih pisama, knjiga Matije Divkovića i drugih franjevačkih pisaca do bosanskih begova, aga i muslimanskih žena, bosanskih i hercegovačkih srpskih trgovaca pisalo "bosanskom bukvicom" bez jerova, znaka jeri, dvojnih znakova, ikavskim ili ijekavskim preobražajem jata, što će Karadžić naučno utvrditi tek 1857. godine u svojim *Primjerima srpsko-slavenskog jezika*.¹⁶⁹ Prema razlikama u govoru on je u *Primiětbi* na kraju odredio tri "predielna nariēčia" "serbskog iezika": hercegovačko, sremsko i slavonsko. Za prvo narječje je napisao: "Hercegovačko, kojemu prinadleže svi Serbl'i, koi žive po Hercegovini, po Bosni (kako Grečeskoga, tako i Muhamedanskoga vieroispoviedan'a), po Cernoj Gori, po Dalmaci, po Horvatskoi, i po Srbii ozgo do Mačve, do Valjeva i do Karanovca", a kao najveću razliku između ovih predjela istakao je izgovaranje "pismena".¹⁷⁰

Od godine 1814. tako se u Karadžićevim spisima, kao oblasti srpskoga jezika i srpskih narodnih pjesmama, neprestano spominju Hercegovina i Bosna i u njoj Bosanski Muslimani kao "Srbi Muhamedanskog vjeroispovijedanja" ili "zakona". "Bošnjake" i "Ercegovce" Karadžić također (i Lukijan Mušicki

167 Ljubomir Stojanović: O. c., 43. Letopis Matice srpske, 42, 120.

168 Vuk Stef. Karadžić: *Pismenica serbskoga jezika po govoru prostoga naroda napisana*. U Vienni, 1814. U knjizi: *Skupljeni gramatički i polemički spisi Vuka Stef. Karadžića*, I, Beograd, 1896. U daljnjem tekstu: *Gram. sp.*

169 Ibidem, *Gram. sp.* III, 390–392.

170 *Gram. sp.* Im 78. *Pismenica*.

i Sima Milutinović) uzima kao stanovnike tih zemalja, kao što je žitelje Srbije nazivao "Srbijancima".¹⁷¹ U drugom izdanju *Srpskih narodnih poslovice* (Beč, 1849) ima ih dosta koje su vezane za Bosnu i Hercegovinu i njene stanovnike Bosanske Muslimane, koje Karadžić u napomenama naziva dvojako. Tako on navodi: "Do podne Alija, od podne Ilija. Vele *Srbi zakona Turskoga* u Bosni za Ilijin dan jer ga i oni svetkuju; a isto tako kažu i za Đurdev dan: do podne Jure, od podne Ale." Bosna i Bošnjaci, osobito oni "Bošnjaci turskog zakona", sa nazivom sinonimnim prethodnom, spominju se u Karadžićevim poslovicama ili anegdotama iz kojih su one proizišle, često sa socijalnim obojenjem. Neke od njih Karadžić izričito pripisuje "Bošnjacima Turskog zakona". "Radi, ali ne ukradi. Bošnjaci Turskog zakona, pravdajući se pred hrišćanima što rade u petak i ostale njihove svece, kažu da tako Bog zapovijeda." "Tri štapa i četvrto čitap iz dženeta je izišlo. Kažu Bošnjaci zakona Turskoga." "Ja sam proveo godine s Bošnjacima i Ercegovcima (iz Pive i Drobnjaka, iz Gacka i iz Nikšića)", pisao je on u Predgovoru *Srpskog rječnika* iz 1818.¹⁷² "Ja sam ovde Srpski jezik razdijelio na tri narječja (kao što je sam po sebi razdijeljen)" – nastavljao je on i na prvo mjesto je metnuo narječje "ercegovalko, kojim govore svi Srbliji, koji žive po Ercegovini, po Bosni (kako Grčkoga tako i Turskog zakona), po Crnoj Gori, po Dalmaciji, po Rvackoj i po Srbiji ozgo do Mačve, do Valjeva i do Karanovca."¹⁷³ Za "turske riječi (koje sam od prilike znao da su jamačno turske)" on je napomenuo da ih je u *Rječniku* naznačio zvjezdicom, "i će mi je odma moglo pasti na um, zamjenjivao sam ih Srpskim riječma". Neke od njih se rijetko spominju, istakao je on, ali je dodao da ih je "opet pisao, zašto sam čuo, će se u narodu govore ili pjevaju". Priznao je i to da "ima nekoliko i takovi riječi Turski, koje ćemo morati zadržati i posvojiti, n.p. boja (bojiti, bojenje), amanet, tepsija, derdef, top, barjak, barjaktar, brk, burmut (burmutica), čakšire..."¹⁷⁴

Grimmov Predgovor (*Vorrede*) Karadžićevoj *Maloj srpskoj gramatici*, koja je izišla u prijevodu na njemački pod naslovom *Wuk's Stephanowitsch kleine serbische Grammatik* 1824. godine, proširio je za evropsku javnost, pored ostalog, i Karadžićeve

¹⁷¹ Rizvić, 53.

¹⁷² *Gram. sp.* II, 16. Predgovor prvom izdanju *Srpskog rječnika* iz 1818.

¹⁷³ Ibidem, 21.

¹⁷⁴ Ibidem, 25.

informacije o historijskom i kulturnom položaju Bosne i Hercegovine i njenih naroda, posebno Bosanskih Muslimana, karakteristike hercegovačkog narječja u Bosni, te specifičnosti govora "turskih Srba u Bosni", prisustvo turcizama, pitanja glasa *h* itd. U podlozi Predgovora nalazile su se Karadžićeve informacije, ali i Grimmovo veliko poznavanje tadašnje naučne, historijsko-kulturne, lingvističko-leksikografske i književno-historijske literature. Iznoseći kulturnohistorijske podatke o slavenskim narodima Grimm navodi i one na jugu Europe: "Südlich den Ungarn Kainer, Kroaten, Dalmatiner, Bosnier, südöstlich Serben", i objašnjava kako je došlo do crkvenog, odnosno vjerskog odvajanja jednog broja Južnih Slavena, najvećim dijelom Bosanaca. Zanimljiva je i njegova historijska refleksija o Bosni, za koju kaže da se još u četrnaestom stoljeću, prije ujedinjenja sa Srbijom, podigla do vlastitog kraljevstva, koje je ipak već u petnaestom vijeku unutar Ugarske; da su je zatim Turci podjarmili, prije dokinuća patarena, koji su poslije toga prišli muslimanstvu. On piše zatim kako je Bosna najvećim dijelom turske religije, ali da ima još i latinske (katoličke) i grčke (pravoslavne) Bošnjake; da joj se glavni grad zove Sarajevo; da se u mađarskom kancelarijskom stilu Bosna još zove Rama itd.¹⁷⁵ Iznoseći strukturu i rasprostranjenost *štokavaca* po zemljama u kojima žive, jugoistočnoj Hrvatskoj, Dalmaciji, Slavoniji, Bosni, Srbiji, Sremu i Banatu, Grimm je anticipirao Karadžića iz njegova članka *Srbi svi i svuda*, koji će biti napisan 1836, a javnosti izložen tek u *Kovčežiću* 1849. godine: kako ovo stanovništvo može otprilike procijeniti na pet miliona, od čega su tri miliona zakona grčkoga (jedan u Srbiji, jedan u Ugarskoj, jedan u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, Dalmaciji); da od dva preostala miliona dvije trećine žive u Bosni, koji se nazivaju *Turcima po njihovoj novoj vjeri, iako ni stoti među njima ne zna govoriti turski*; te da jednu trećinu od toga broja predstavljaju katolici koji stanuju u Bosni, Dalmaciji, Slavoniji, Hrvatskoj.

Da je Karadžić poštovao i etnonime izvedene iz naziva *Bosna* svjedoči ne samo građa njegova *Srpskog rječnika* nego i pozivanje na nju godine 1828. u njegovu zabavniku "Danici": Ercegovac, Muamedov-ac, Bošnj-ak, Ercegov-ka, Bošnjak-inja, Bošnjak-uša, zatim Bošnj-o, Her-o.¹⁷⁶ A godine 1831. on je

¹⁷⁵ Jacob Grimm: *Vorrede /Wuk's Stephanowitsch Kleine Serbische Grammatik/*. Gram. sp. II, 434, 435; 440, 441, 442, 445, 446.

Kopitaru pisao neka "biblijaši" (Biblijsko društvo u Londonu), pod izlikom misije, štampaju njegov prijevod *Novog zavjeta* "za Srbe Turskoga zakona" (Bošnjake – i njiovim narječijem) /.../ a i ovi tobože rišćanski Srbi čitaće prevod, kao da je i za nji naštampan".¹⁷⁷ U *Pismima Platonu Atanackoviću ... o srpskome pravopisu... i jeziku* 1845. obrazlažući svoja shvatanja o čistoti i pravilnosti jezika srpskoga, osobito o turcizmima koji su se udomaćili bez odgovarajućih narodnih riječi, Karadžić je na kraju postavio pitanje: gdje se govori najbolje? – i odgovorio "Srpski se govori najčistije i najpravilnije u *Hercegovini* i u *Bosni*. Istina da onamo po varošima i po gradovima ima mnogo Turskijeh riječi, ali bi se gotovo moglo reći, da u ostalome ona braća naša zakona Turskoga govore ljepše srpski i od seljaka Grčkoga i Rimskoga zakona! Turske riječi njihove lasno ćemo mi u pisanju knjiga zamijeniti našima."¹⁷⁸

Karadžić je od samog početka svoga rada shvatao jezik kao "bitie" "Nacionalismusa Srbskog", pa nije neobično što njegove rasprave o jeziku imaju ne samo lingvističko nego i nacionalno značenje: u smislu da su svi koji govore štokavskim dijalektom Srbi, bez obzira da li su "grčkog", "rimskog" ili "turskog" zakona ili vjere. Pri tome je osporavao nacionalnu posebnost Hrvata štokavaca i "Srba turskog zakona". To shvatanje je proizlazilo iz filološke teorije njegovih učitelja i saradnika Jerneja Kopitara i Franca Miklošiča, i suprostavljalo se teorijama Jana Kolara, Pavla Šafarika, Ljudevita Gaja i iliraca o jedinstvenom južnoslavenskom jeziku i nacionalnom jedinstvu pod ilirskim imenom.¹⁷⁹

Ovu koncepciju sveobuhvata narodâ koji govore jednim jezikom nacionalno-srpskim Karadžić je otvoreno izložio godine 1849. u svome *Kovčezicu za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, i to u članku pod naslovom *Srbi svi i svuda*, koji je, kako sam napominje, bio napisan još godine 1836, ali nije objavljen. Sada je, međutim, došao u vremenu gašenja ilirskog pokreta nakon revolucije 1848. "Zaista se zna – pisao je Karadžić u ovom članku – da Srbi žive u današnjoj Srbiji (između Drine i Timoka, i između Dunava i Stare planine, gdje je Dušanova stolica Prizren, srpska patriaršija Peć, i manastir Dečani), u

176 Rizvić, 124.

177 Prepiska I, 405.

178 Ibidem, 181.

179 Mirodrag Popović: O. c., 303.

Bosni, u Hercegovini, u Zeti, u Crnoj Gori, u Banatu, u Bačkoj, u Srijemu, u desnom podunavlju od više Osijeka do Sentandrije, u Slavoniji, u Hrvatskoj (i Turskoj i Austrijskoj krajini), u Dalmaciji, i u svemu Adrijičkom primorju gotovo od Trsta do Bojane." "U pomenutijem ovdje mjestima biće najmanje oko *pet miliona* duša naroda, koji govori jednijem jezikom – nastavljao je Karadžić svoju nacionalno-prostornu identifikaciju jezičnim dokazom, uz strukturno određivanje – ali se po zakonu (religiji) dijeli na troje: može se od prilike uzeti da ih oko *tri miliona ima zakona Grčkoga*, od ostala *dva miliona* može biti da bi se moglo uzeti da su *dvije trećine zakona Turskoga (u Bosni, Hercegovini, Zeti itd.)*, a *jedna trećina Rimskoga (u Austrijskim državama i u Bosni, Hercegovini i nahiji Barskoj).*"¹⁸⁰

"Samo prva tri miliona zovu se Srbi ili Srbliji, a ostali ovoga imena neće da prime, nego *oni zakona Turskoga misle da su pravi Turci*, i tako se zovu, premda ni od stotine jedan ne zna turski; a oni zakona Rimskoga *sami sebe* ili zovu po mjestima po kojima žive, n.p. Slavonci, *Bosanci (ili Bošnjaci)*, Dalmatinci, Dubrovčani itd., ili, kao što osobito čine književnici, starinskijem ali Bogzna čijim imenom, *Iliri ili Ilirci.*"¹⁸¹ "Iz istorije znamo i vidimo – objašnjava on – da su se u Bosni najprije isturčila najviše gospoda", koja su se i prije razlikovala od prostoga svijeta, a sada su se postarali, "primivši i zakon ne sasvijem drukčiji od njihovoga, nego i na drugome jeziku i s drugijem *pismom*", da se još više odvoje: "Tako su oni dojakošnje svoje ime *Srbi*, koje je sa zakonom Hrišćanskijem i s predašnjim životom njihovijem vrlo skopčano bilo, ne samo odbace, nego im žao budne i *raja* njihova da se njime diči, i nazovu je *Vlasima.*"¹⁸² Ovaj članak je u hrvatskoj kulturnoj javnosti izazvao izvjesno zaziranje i slabljenje zanimanja za Karadžića i njegova djela, koje je od 1835, u toku ilirskoga pokreta, raslo izazivajući suglasja i romantičko odobravanje. Na drugoj strani, sve je to bilo isuviše odvojeno od Bosne i

180 Vuk Stef. Karadžić: *Kovčezić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, I. U Beču 1849, 1, 2. Srbi svi i svuda.

181 Ibidem, 2-3.

182 Ibidem, 5-6. "Kao što su ovi poturčenici prije u Hrišćanskome zakonu bili pobožni, – nastavlja dalje Karadžić objašnjavanje ove konverzije, – tako isto postanu i u Turskome, i danas može biti u cijelome zakonu Muhamedovu nema pobožnijih ljudi od Bošnjaka: to pokazuje i današnja njihova nepokornost Sultan-Mahmutu i mrzost na nj i na njegove uredbe i promjene." /Ibidem, 6./

Hercegovine, posebno od onih "Srba Turskoga zakona", pa je ostalo bez većeg odjeka i utjecaja.

Kao kruna Karadžićevih jezičnih nastojanja i kao prevazi-lazjenje nesporazuma oko zajedničkog, integralnog nacionalnog imena iz njegova članka *Srbi svi i svuda*, od kojeg se on kasnije malo ogradio, sačinjen je 28. marta 1850. u Beču *Književni dogovor* između tada najuglednijih gramatičara i književnika Ivana Kukuljevića, Dimitrija Demetra, Ivana Mažuranića, Vuka Karadžića, Vinka Pacela, Franca Miklošića, S. Pejakovića i Đure Daničića, kao izraz uvjerenja "da jedan narod treba jednu književnost da ima", koja je dotada "ne samo po buklici, nego još i po jeziku i pravopisu" bila raskomadana. U zaključcima ovog dogovora sve se saglašavalo sa govorima Hercegovine i Bosne, i proizlazilo iz njih, a na prvom mjestu to da je najbolje primiti "južno narječje", to jest ono Karadžićevo "hercegovačko", i Gajevo štokavsko-ijekavsko, kao književno, a razlozi su bili oni koje je i Karadžić odavno isticao, prošireni sa jezičkim tekovinama ilirskog pokreta: nigdje u njemu nije bilo ni spomena o Bosni kao matici toga govora i o pisanoj književnosti bogumilskoj, bosanskomuslimanskoj, franjevačkoj, niti je bilo spomena o bosanskom jeziku, o Bosanskim Muslimanima čak ni pod ijednim imenom kako su ih Srbi-hrišćani ili Hrvati-kršćani tada nazivali, i o njihovim pjesmama kojima se svijet divio. Zaključeno je, pored navedenog, da i književnici istočnoga vjerozakona "pišu h svuda gdje mu je po etimologiji mjesto, kao što oni vjerozakona zapadnoga pišu h, i kao što narod naš obadva vjerozakona na mnogo mjesta po južnijem krajevima govori", ¹⁸³ a taj glas h je Karadžić nalazio, kako je sam isticao, ne samo u Dubrovniku nego i kod "Srba zakona Turskoga" u Bosni. *Književni dogovor* je izišao u 76. broju Gajevih "Narodnih novina" za 1850. Bio je to u punom smislu dogovor između Srba i Hrvata oko zajedničkog književnog jezika, koji će se na toj osovini, sa manje ili više udaljavanja, odvijati gotovo jedno i po stoljeće. Jer i svi su učesnici ovog sporazuma bili iz ova dva naroda, izuzev Slovenca Miklošića. Iz Bosne tom sporazumu niko nije prisustvovao. Nacionalno ime jezika nije pri tome spomenuto, a narječje koje je odabrano naziva se "južnim" (što je podrazumijevalo ono Karadžićevo "hercegovačko" te Gajevo štokavsko-ijekavsko, ponajviše jezik dubrovačke književnosti),

183 *Gram. sp.* III, 300.

ali se iz uvodnih riječi jasno vidi integralističko-unitaristička nacionalna koncepcija na osnovi istog jezika, koja je odgovarala i Karadžiću i ilirskim težnjama: "*jedan narod treba jednu književnost da ima*". U tome se zapravo ogleda sužena koncepcija ilirstva svedena na Karadžićevu koncepciju unitarnog srpstva. Tada je faktički postavljena osnova alternativnog naziva "srpski ili hrvatski", "hrvatski ili srpski" u označavanju jezika i književnosti u naporednom dvotoku, te vezanog naziva "srpsko-hrvatski" i "hrvatsko-srpski", u kojem će kasnije, bez crtice nacionalne naporednosti, prva odrednica dobivati asimilatorno načinski smisao. Naziv *bosanski jezik* time je u zvaničnoj naučno lingvističkoj upotrebi istisnut, kao što je i učešće jezika i književnosti Bosanskih Muslimana eliminirano iz ovog dvojničkog dvonacionalnog lingvističkog korpusa.

Karadžić je, međutim, još 1843. dobro poznao Bosnu i njene pisane spomenike, te pismo bosančicu. O bosančici je Karadžića izvještavao 1846. i Vuk Vrčević,¹⁸⁴ a Vuk Popović ga je 1856. upozorio i na muslimansku bosančicu šaljući mu listić koji je našao "kod jednog ubijenog Turčina /.../ da vidite kako Turci na Hercegovini pišu naškiji".¹⁸⁵ Sva ta saznanja je Karadžić uobličio u radnji *Primjeri srpsko-slavenskoga jezika* 1857. On se u njoj posebno zadržava na paleografskim osobinama "tri knjižice" "srpsko-slavenske", od kojih je druga "pisana slovima rukopisnijem, kao što se obično piše po Bosni i Hercegovini", odnosno kurzivnom bosančicom. U komentaru njihova pisma i pravopisa Karadžić je istakao: "...Ovako od prilike i danas još pišu mnogi ljudi u Bosni i Hercegovini, osobito oni zakona Turskoga",¹⁸⁶ i navodi pismo Ali-paše Rizvanbegovića Petru II Petroviću Njegošu, te pismo jednog "Turčina" "Turčinu". "Rukopis Bosanske bukvice tako je različan od našega današnjega – razlagao je Karadžić dalje o rukopisnoj bosančici kod Bosanskih Muslimana – da ga niko ne bi mogao pročitati dok se ne bi najprije učio i mučio se. U početku ove knjižice ima i od toga primjer iz pomenutoga pisma Ali-paše Stočevića vladici Crnogorskome, i iz onoga drugoga što je pisao Turčin Turčinu, koja su obadva još dosta razgovijetna, jer Turci

184 Prepiska VI, 534. Na kraju pisma stoji napomena redaktora da se prilažu tri odlomka bosančicom štampane knjige /536/.

185 Prepiska VII, 286.

186 *Gram. sp.* III, 391. Primjeri Srpsko-Slavenskoga jezika.

ne pišu mnogo. Ovako po Bosni i po Hercegovini pišu mnogi i naši ljudi još i danas.¹⁸⁷

Primjer starih knjiga iz Bosne i Hercegovine, tiskanih ili pisanih "bosanskom bukvicom", Karadžiću je bio višestruko značajan: prvo, stoga što su one pokazivale opravdanost njegove reforme ćirilice, jer u njima od davnine nije bilo suvišnih znakova; drugo, što su predstavljale svjedočanstvo da tim "slovam(i) serpskiemi" štampaju knjige i "Srbi zakona Rimskoga", a da se njima, kao svojim pismom od starine, dopisuju i "Srbi zakona Turskoga". Kao što su mu narodne pjesme iz ovih zemalja, djela dubrovačkih pisaca i narodni govori predstavljali dokaze o rasprostranjenosti štokavskog dijalekta, kojim govore "Srbi svi i svuda", ili "narod naš od sve tri vjere", kako je on još 1842. govorio.¹⁸⁸ A to će, u odgovoru na članak Bogoslava Šuleka *Srbi i Hrvati* iz 1856, još jedanput, držeći se Kopitareve i Miklošičeve filološke teorije, sa tezom da su samo "čakavci potomci pravih Hrvata", izričito ponoviti godine 1861. u smislu poistovjećivanja nacije i jezika: "Srbi po pravdi mogu se zvati svi štokavci makar koje vjere bili i makar gdje stanovali", izuzev "da se podijelimo po zakonu ili vjeri".¹⁸⁹

V

Bosna je, međutim, bila odijeljena od Karadžićeva nacionalno-jezičnog pokreta, mnogo više nego od ilirizma, u kome su aktivno sudjelovali barem bosansko-franjevački pisci. Bosanski Muslimani nisu znali ni za jedan ni za drugi pokret, zatvoreni u svoju kulturno-povijesnu sferu i svoje bošnjačke tradicije imena i jezika. Nakon kristalizacije stariničke povijesno-kulturne svijesti o domovini, narodu i jeziku iz šezdesetih godina XIX stoljeća, kao prethodne etape u etničkoj identifikaciji bošnjačko-slavenskog porijekla i izvorišta Bosanskih Muslimana, novo razdoblje njihova nacionalnog formiranja nastupit će dvije decenije kasnije, od kraja osamdesetih godina XIX stoljeća, u doba bosansko-muslimanskog književno-kulturnog preporoda, i to u posebnim društvenim uvjetima opstanka ovog naroda, te

¹⁸⁷Ibidem, 392.

¹⁸⁸Ibidem, 96.

¹⁸⁹Ibidem 467, 468.

pod pritiskom specifičnih političkih okolnosti: s jedne strane, stanja austrougarske okupacije; i, s druge strane, jačanja nacionalne svijesti Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini, te formiranja opozicionih pokreta prema tuđinskoj upravi.

Još u pripremi otpora okupaciji istaknuti su među zagovornicima svi dotadašnji nacionalno-patriotski pojmovi bošnjaštva svedeni na Bosanske Muslimane: jedni su govorili da je sultan pod pritiskom velevlasti morao dati Bosnu Austro-Ugarskoj da je okupira, a da on Bošnjacima preporučuje odbranu zemlje, jer se turske vlasti ne smiju u to upuštati; drugi, "pravi Bošnjaci" su, međutim, isticali da je Bosna njihova domovina i da sultan može dati Stambol, a ne Bosnu, i sve da sultan poručuje da se predaju Austriji, oni to neće učiniti.¹⁹⁰ Ali u objavi Narodnog odbora i glavnog komandanta bosanske ustaničke vojske spominjala se samo Bosna kao "draga domovina", njeno stanovništvo svih triju nacionalnih grupa, sa naglaskom na vodećoj ulozi Bosanskih Muslimana, dok o Turskoj i sultanu nema ni spomena, čime se htjelo pokazati da se ova zemlja sama brani.¹⁹¹

I austrogarska uprava je od samog početka svoje vladavine prihvatila ideju bošnjaštva kao integralnu za "Muhamedance, grčko-istočnjake i katolike",¹⁹² što je, u člancima štampanim latinicom, izraženo već u sedmom i osmom broju novopokrenutih "Bosansko-hercegovačkih novina" iz 1878, s istovremenom težnjom da, na osnovi nesumnjive slavensko-jezičke bitnosti Bosanskih Muslimana, proširi jaz između njih i doskorašnje osmanske vlasti.¹⁹³ "Materinski nam je jezik – kaže se u drugom članku, također 1878. godine – kojim se svaki dan razgovarate, i koji najbolje razumijete a to je naš *bosanski*. U tom jeziku brzo i lahko se nauči čovjek čitat i pisat; pak i ostale nauke mogu se u tom našem plemenitom jeziku podpuno svršiti..."¹⁹⁴ A da je taj naziv jezika bio prirodan čak i za Bosanske Muslimane u Crnoj Gori svjedoči Salih Gašović u svome alhamijado

190 Hamdija Kreševljaković: *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878. Sarajevo, 1937.* 18.

191 Ibidem, 41–43.

192 Jedan Bošnjak: *Odanost naroda bosanskog.* – Bosansko-hercegovačke novine, 1/1878, 7, 2, od 22. rujna.

193 Anonim: *Odziv Bošnjaku.* – Bosansko-hercegovačke novine, 1/1878, 8, 1, od 26. rujna.

194 Anonim: *Za prosvjetu.* – Bosansko-hercegovačke novine, 1/1878, 8, 3, od 26. rujna.

Mevludu koji je izišao 1878. godine u Vilajetskoj štampariji Kosovo u Skoplju. U "predgovoru" svoga Mevluda on piše:

Kad se nađoh u Kolašin kajmekam, (Znađem da sam puno nakis u kelam),

Moliše me kolašinski prviši: "Nami Mevlud daj bosanski napiši!"

Sad bijaše tarih kad me moliše Dan deseti od redžeba bijaše:

"Mi smo žudni znati Mevlud šta piše, Našem svecu mi smo ašik odvijše.

Drugi jezik mi lijepo ne znamo, Allah jedan, hak Pejgamber! svi znamo,

Što j'u Kur'an na sve iman imamo, Bošnjacki nam Mevlud gradi molimo."¹⁹⁵

U četvrtoj godini ovih službenih novina, koje su promijenile svoj naziv u "Sarajevski list", objavljuje se u nastavcima rječnik *Turcizmi u Bosni*,¹⁹⁶ bez oznake njegova sastavljača koji je u stvari bio novinar Miloš Mandić, svakako s namjerom odvajanja orijentalnog leksičkog naslijeđa od izvornog narodnog govora u Bosni i Hercegovini. Od 1882. godine, dolaskom Benjamina Kallaya za vrhovnog upravnika Bosne i Hercegovine, započelo je razdoblje političkog propagiranja i forsiranja službenog austrougarskog "bošnjaštva", koje će trajati više od dvadeset godina. Po ugledu na političko-publicističku tradiciju iz potonjeg vremena osmanlijske vladavine, narod je u cjelini nazivan "bosanskim", a jezik je još od 1883. službeno imenovan također bosanskim imenom, uz ravnopravnost latinice i ćirilice, dok su postojeće narodne grupe priznavane kao ravnopravne, uz podvlačenje vjerske tolerancije. Godine 1883. uveden je i jedinstven fonetski pravopis u službenoj upotrebi i u školstvu, bez leksičko-morfoloških razlika u tekstovima oba pisma,¹⁹⁷ da bi sedam godina nakon toga, 1890, Zemaljska vlada izdala i *Gramatiku bosanskog jezika za srednje škole*, a 18. juna 1896. godine evropski čuveni filolog i profesor Bečkog univerziteta Vatroslav Jagić je na sjednici Carevinskog vijeća održao govor u kome je dao podršku uvođenju naziva *bosanski jezik*, koji se

195 Alija Nametak: *Gaševićev bosanski mevlud*, – Kalendar "Narodna Uzdanica", 1936, str. 66–83. (Postoji i separadni otisak članka sa Mevludom.)

196 Miloš Mandić: *Turcizmi u Bosni*. – Sarajevski list, 4/1881, br. 65, 67, 70, 73, 76.

197 Todor Kruševac: *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878-1918*. Sarajevo, 1960, 264–265.

"već u XVII i XVIII vijeku upotrebljavao", ističući da je to "isti jezik koji Srbi nazivaju srpski, a Hrvati hrvatski".¹⁹⁸

Nastavljajući tako zapravo političku ideologiju Topal Šerif Osman-pašina interkonfesionalnog bošnjaštva koju je vodila osmanlijska uprava u Bosni šezdesetih i sedamdesetih godina, Kalláyeve nacionalna politika se zasnivala na vjerskoj toleranciji i poštivanju pariteta, a cilj joj je bio da u domaćem stanovništvu razvije osjećanje bosanske narodnosti na osnovi izvjesne tradicije bosanstva kao oznake državne odnosno vilajetske posebnosti. Braneći se od srpskih i hrvatskih tvrdnji da je on "bosanstvo" izmislio, Kalláy je isticao da naziv Bosna spominje još Konstantin Porfirogenit i da se ova riječ upotrebljava i u svim slavensko-bosanskim izvorima, da i pored antagonizama između konfesija, odnosno naroda, stanovnici Bosne nazivaju sebe Bosancima ili Bošnjacima, te da se ova zemlja osjećala uvijek kao nešto posebno, da se, navodno, uvijek oslanjala na nekog moćnijeg, bizantijskog cara, ugarskog kralja, sultana te konačno austrijskog cara, te da se biće "bosanskog" naroda ogleda u toj historijskoj tradiciji.¹⁹⁹ U nastojanju da bosanstvo naučno dokažu i da ga učine elementom svoje političke ideologije i L. Thalloczy je 1900. u predavanjima na Diplomatskoj akademiji u Beču govorio o nastanjivanju slavenskih plemena, došavši na Balkan na prijelomu VI–VII stoljeća, "u dolini rijeke Bosne, koja geografski predstavlja kičmu današnje Bosne", a ona se "prvi put pod topografskim imenom Bošnjakin, Bošnjak pojavljuje... u XII vijeku kao političko–istorijski individualitet koji igra veliku ulogu"; i dalje je isticao: "Sve ove narodnosti koje se u geografskom smislu, kratko zovu Južni Slaveni, predstavljaju u Srednjem vijeku tri političke nacije: Hrvate, Srbe i Bošnjake".²⁰⁰

Ali dok je to interkonfesionalno bosanstvo za vrijeme Kalláyeve uprave predstavljalo osnovni politički program za koji će se režim zalagati svim sredstvima, među Bosanskim Muslimanima je bošnjaštvo i dotada živjelo kao vlastito predanje iz prošlosti i kao niz ranijih historijsko-političkih i književno-kulturnih izraza i uobličjenja, naporedo sa osjećanjem vjerske pripadnosti, tvoreći s njome svijest etničkog narodno-domovin-

198 Tomislav Kraljačić: *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*. Sarajevo, V. Masleša, 1987, 238.

199 Mustafa Imamović: *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*. Sarajevo, Svjetlost, 1976, 70–71.

200 Ibidem, fusnota 9.

skog i duhovno-kulturnog razlikovanja od ostalih naroda u Bosni i Hercegovini, koji su se uskoro i sami odvojili i nacionalno-kulturno sjedinili sa svojim maticama.²⁰¹ O tome prirodnom i neprekinutom bošnjačko muslimanskom osjećanju svjedoči stvaralačka djelatnost ne samo iz starine nego i u okviru tada suvremenog književno-kulturnog preporoda ovog naroda, koji je započeo još prije pokretanja lista "Bošnjak", nakon deset godina gluhog doba u njihovu kulturnom životu.

Na čelu grupe koja je propovijedala ideologiju bošnjaštva prije "Bošnjaka", a okupljala se od 1888. oko Muslimanske čitaonice /kiraethane/ na Bentbaši, bio je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, za koga dr Vladimir Ćorović kaže da je bio i ostao prototip onih ljudi, književnih stvaralaca koji su samo Bošnjaci i Muslimani, koji su osjećali samo bosanski i smatrali za težak grijeh da budu Srbi i Hrvati.²⁰² Iskazujući svoje bošnjaštvo on je nastavljao Gradaščevićovo političko odvajanje od Turske, ali je religiju, kao duhovnu poveznicu sa Osmanlijama i kao činjenicu razlikovanja od ostalih Južnih Slavena, odvojio od narodnosti i spustio u drugi plan dajući prvenstvo nacionalnom osjećanju: "Bošnjak koje vjere bio da bio – pisao je on 1886, – on je opet osto pri svojoj narodnosti; vazda i uvijek svaki bosanski muhamedanac veliki je musloman, /.../ ali se nije nikad svoje narodnosti odrekao, već ju je vazda dobro čuvao kao svetu stvar./.../ Da se je salila narodnost u vjeru, te da se ne pazi na narodnost, ne bi se Bošnjaci toliko puta sa svojim kalifom /sultanom/ tukli i borili za svoje pravo i običaje."²⁰³ Ali je on ipak u svojoj koncepciji bošnjaštva podrazumijevao prvenstveno Muslimane kao i Gradaščević, na što se svodio i smisao upotrebe naziva "Bosnewi", "Bošnjak" i "bosanski jezik" u orijentalskoj i alhamijado literaturi,²⁰⁴ odvajajući se od Topal Šerif Osman-pašine i Kalláyeve političke ideologije. On je tako bio prvi Bosanski Musliman koji je u publicistici izrazio potrebu emancipacije Bosanskih Muslimana od Turske,²⁰⁵ kao što je prvi od Bosanskih Muslimana putem

201 Muhsin Rizvić: *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, I. Sarajevo, ANUBiH, 1973, str. 69.

202 Dr Vladimir Ćorović: *Mehmed beg Kapetanović Ljubušak. Književna slika*. Sarajevo, 1911, I.

203 Mehmed beg Kapetanović Ljubušak: *Što misle muhamedanci u Bosni*. Sarajevo, 1886, 6–7.

204 Muhsin Rizvić: *Književno stvaranje...*, I, 85–86.

205 Ibidem, 82.

javne riječi iznio stav o bogumilskom porijeklu bosanskomuslimanskog plemstva.²⁰⁶ A kad je izišao njegov zbornik *Narodno blago*, latinicom, 1887, i u hrvatskoj i u srpskoj kritici naišao je na sračunatu dobrodošlicu. I dok je Miroslav Alačević uzvikivao: "Fala velikome Alahu kada se i moj prijatelj Mehmed pojavio na književnome polju i pojavio tako dično i častno da prokrči put ostaloj braći slavenskim poturicam,"²⁰⁷ Vid Vuletić Vukasović je poželio da ova knjiga iziđe štampana "i u ćirilskom ruhu, kaonuti što Bošnjaci muhamedovske vjere /osobito plemići/ pišu od pamtivijeka starom bosančicom, te im je to najmilije pismo, biva to im je baština od junačkih pradedova, viteških Bogumila. Oni su bosančicu kroz vijekove kao manet sačuvali, a omiljela je mjezimica stare bosančice sadašnja ćirilica, stoga će junački Ljubušak zaodesti svoje krasno blago narodnom kadifom, biva našom srpskom ćirilicom",²⁰⁸ što je Kapetanović, koji se pri pisanju zaista i sam služio bosančicom, iduće godine 1888. i učinio tiskavši *Narodno blago* i ovim pismom. U smislu isticanja Bosanskih Muslimana kao nastavljača bosanske tradicije govori i izdavanje Hörmannove zbirke *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* u dva toma 1888. i 1889, za koje je sam Kalláy u prepisci sa Zemaljskom vladom napisao da "predstavljaju jednu osobitu smjesu starih bosanskih naravi i muhamedanskih običaja."²⁰⁹ A Hörmann je to u predgovoru razvio, uz napomenu o vodećoj ulozi Bosanskih Muslimana u Bosni. U početku bosansko-muslimanskog književno-kulturnog preporoda ove dvije knjige njihovih narodnih pjesama, štampane latinicom, uz Kapetanovićevo *Narodno blago*, učiniše mnogo na širenju latinice među Bosanskim Muslimanima i na proširivanju raspona njihove pismenosti i kulture prema evropskom Zapadu, nakon tradicionalne bosančice, bosanske ćirilice kao jednog od svojih pisama iz starine.

Bošnjaštvo kao narodnosni pojam u književnom stvaranju, kulturno-prosvjetnom i političko-publicističkom radu Bosanskih Muslimana doživljava svoj vrhunac i najglasniji izraz u prvim godinama lista "Bošnjak" (1891–1910), koji je pokrenula

206 Tomislav Kraljačić: O. c., 197. Vidi: Kapetanović, *Što misle muhamedanci u Bosni*, 8, 16.

207 Dr Vladimir Ćorović: O. c., 14.

208 Vid Vuletić Vukasović: *Narodno blago*. Sakupio i izdao Mehmed beg Kapetanović Ljubušak... – Bosanska vila, 3/1888, 1, 14.

209 ABH, ZMF, BH, Pr. No. 17/1888.

spomenuta grupa s Kapetanovićem na čelu, na ustuk srpskim i hrvatskim privlačenjima i nacionalnim svojatanjima ovog naroda, a uz podršku Zemaljske vlade.²¹⁰ Ona je s razumijevanjem odobrila Kapetanovićevo obrazloženje "pitanja o nacionalnoj pripadnosti" koje "treba da bude zastupljeno u jednom čisto domovinskom, dakle "bosanskom" duhu, pa je zato i razumljivo zašto je Kapetanović predloženom časopisu htio dati ime "Bošnjak",²¹¹ piše u odobrenju za izdavanje lista. Kalláyeva teorija o bosanskoj naciji i bosanskom jeziku dobila je određenija obilježja upravo devedesetih godina koicidirajući sa "Bošnja-kovim" nacionalno-polemičkim napisima i otporima u srpskoj i hrvatskoj štampi, jer je nacionalno formiranje ovih naroda u Bosni i Hercegovini bilo tada u punom zamahu i prerastanju u nacionalne pokrete pod utjecajem Srbije i Hrvatske. Bošnjački program "Bošnjaka", štampanog latinicom na *bosanskom* jeziku, iznesen je u nizu članaka u kojima je ova koncepcija narodnosno, historijski, jezički i politički razrađena, ali iz kojih se posredno vidi i suvremeni otpor koji su ove ideje izazvale u srpskim i hrvatskim listovima, posebno izvan Bosne i Hercegovine.

Glavni su elementi bošnjačke identifikacije prema tekstovima koji su objavljeni u "Bošnjaku" jezik i slavensko porijeklo, a klima, mjesni običaji i vjera su faktori koji su, nakon doseljavanja Slavena, odvojili Bošnjake, Srbe i Hrvate. "Oni preko Save /nazvaše se/ Hrvatima, preko Drine Srbima, dok oni koji odabraše za stanovanje današnju našu domovinu nazvaše se Bošnjacima. "Razlike u imenima pretvorile su se u narodnost, ali ih je najbolje učvrstila vjera. Tako su Bošnjaci prihvatili bogumilsku vjeru, kako bi se "s vjerskog i narodnosnog stanovišta utvrdili", a imali su i svoje posebno pismo bosančicu, dok su Srbi i Hrvati prihvatili ćirilicu odnosno latinicu. Zbog napada katolicizma i pravoslavlja na patarene, oni prihvatiše islam i tako se "učvrstiše pomoću ove uzvišene vjere sa tvrdim bedemom od navale obiju crkava".²¹² Svoje dokaze da se naziv bosanski jezik i narod nalazi u pisanim spomenicima još od XII stoljeća "Bošnjak" je naveo u jednoj opširnoj dokumentarno-historijskoj radnji. U njoj je iznio brojne pisce, većinom franjevence, koji jezik nazivaju bosanskim, te niz isprava iz kojih se vidi da je

210 Muhsin Rizvić: *Književno stvaranje...*, I, 111–112.

211 ABH, Zemaljska vlada, br. 25.902/I, od 16. aprila 1891.

212 Mustafa Imamović: O. c., 75–76. Svi navodi prema Imamoviću.

ovaj naziv koristila bosanska dvorska kancelarija te da je ovaj jezik pod tim nazivom bio diplomatski jezik na Porti.²¹³

Shvativši uskoro da interkonfesionalno bošnjaštvo nije politički ostvarljivo i da se pod njim ne mogu ujediniti sve etničke grupe u Bosni i Hercegovini, "Bošnjak" se, već nakon nekoliko mjeseci izlaženja praćenog polemikom i raspravama, vratio na program iznesen u prvom broju i poistovjetio muslimane s bošnjaštvom; a pošto su i pravoslavni /Srbi/ i katolici /Hrvati/ odbili da se smatraju Bošnjacima, bošnjaštvo se svelo na njih, Bosanske Muslimane, što je bilo povijesno-domovinski i dotada sasvim uobičajeno kao njihova samoidentifikacija.²¹⁴ "Zašto se mi nazivamo Bošnjacima, mislimo da će biti dosta i ovo: jer smo mi bosanski muslimani – pisao je "Bošnjak" prvi put upotrebljavajući ovaj dvočlani naziv – ogromnom većinom potomci starih Bogomila bosanskih, koji su sačinjavali većinu ili masu naroda bosanskoga, za doba narodne države, te su naši stari uvidili, da je islamska vjera čista i pametna i voljeli primiti istu, nego se iseliti, ama smo najbolje i najvjernije sačuvali blago domaćih predaja."²¹⁵ Nacionalno-politička ideologija "Bošnjaka" bila je sastavljena iz dvije linije: prvo je bila linija Muslimana identificiranih sa "bošnjaštvom" koje je živjelo u masama u predanjima iz prošlosti, i njihove odbrane od napadaja suprotnog vjerskog i narodnosnog karaktera sa strane; u pogledu njihova vlastitog društvenog razvoja to je bio korak naprijed u podizanju duha kod Bosanskih Muslimana, koji nikako nisu mogli da se sprijatelje s novim prilikama, u njihovoj emancipaciji od poistovjećivanja s Turcima i u jačanju i potenciranju narodnosne svijesti da su oni zapravo Slaveni /bogumili/²¹⁶ – kako je kasnije svjedočio jedan od "Bošnjakovih" saradnika Edhem Mulabdić. Drugo je bila linija negiranja i napadanja nacionalnih imena srpskog i hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini, koje je "Bošnjak" smatrao "rišćanima" i "katolicima", koja je u osnovi imala koncepciju bosanskomuslimanskog narodnog primata i starosjedilaštva u Bosni i Hercegovini, i pored isticanja bosanstva kao zajedničkog nacionalnog nazivnika za sve tri konfesije.²¹⁷ To se izrazilo

213 Ibidem, 76.

214 Ibidem, 78.

215 Bošnjak, 1892, br. 16, od 21. aprila.

216 Edhem Mulabdić: *Moje uspomene iz saradnje sa merhum Safvet-begom.* – Novi Behar, 7/1933–34, 19–21, 291.

već u pozdravnoj pjesmi *Bošnjaku* od mladog pjesnika Safvet-bega Bašagića, u kojoj se polazilo sa stanovišta o vjerskom a ne nacionalnom dijeljenju koje je vladalo do okupacije, i koja je predstavljala izraz otpora prema pokušajima nacionaliziranja Bosanskih Muslimana u srpskom ili hrvatskom smislu, ne isključujući same ove narode iz Bosne, ali pod vjerskim a ne nacionalnim imenom, iz korpusa stanovništva Bosne i Hercegovine pod integralnim imenom "bosanskim".²¹⁸ U jednom uvodniku ovog lista izneseni su, sa polemičkom odlučnošću, argumenti u prilog bosanstva, pozivajući se, sa romantičarskim zanosom, na historiju i feudalnu tradiciju bosanskog imena, na "mnoge dokumente domaćih spisatelja iz prošlih vjekova, u kojima se uvijek spominje naše pravo narodno ime Bošnjak", te na jezik, čije je ime "usko skopčano sa imenom narodnim".²¹⁹ Kao argumentaciju koja potvrđuje poseban bosanski nacionalni identitet i integritet, pored evokacije iz perioda bliže historije Bosne pod turskom upravom, ističući pri tome posebnu ulogu domaćeg bosanskog plemstva, o kome Bašagić objavljuje i poseban članak,²²⁰ te živih predanja o bosanskim vladarima i posebno o Kulinu banu i bogumilima,²²¹ "Bošnjak" je išao još dalje u prošlost usvajajući staru teoriju o Besima kao starinicima i pretečama Bošnjaka, koju je još 1886. godine posebno razvio fra Anto Knežević u svome djelu *Pad Bosne*.²²²

Drugi dio "Bošnjakove" argumentacije u prilog izvornosti bosanstva bio je iz oblasti duhovne kulture, koju su predstavljali običaji, jezik, pismo i književnost. U vezi sa *bosanskim* jezikom i njegovim suvremenim značajem "Bošnjak" je išao toliko daleko da je isticao njegovu primarnost i izvornost u odnosu prema jeziku Srba i Hrvata. "Mi se ponosimo time – pisao je ovaj list – da je upravo naš jezik, iz naše otadžbine uzet za osnovu književnog jezika naših komšija Srba i Hrvata. Glasoviti jezikoslovci Vuk Karadžić, Daničić, pa Ljudevit Gaj prenijeli su naš lijepi jezik u književnost obaju rečenih naroda, te ga prozvaše kako su oni htjeli jedni srpskim a drugi hrvatskim, a

217 Muhsin Rizvić: *Književno stvaranje...*, I, 116.

218 Ibidem, 116–117.

219 Ibidem, 117–118.

220 Anonim /Safvet-beg Bašagić/: *O bosanskom plemstvu*. – Bošnjak, 4/1894, 9, 1, od 1. marta.

221 Š. Š. /Safvet-beg Bašagić/: *Književno pismo*.; Bošnjak, 2/1892, 9, 1, od 3. marta.

222 Anonim: *Svačije poštuјemo, a svojim se dičimo*. – Bošnjak, 1/1891, 26, 2, od 24. decembra.

o nama nigdje ni spomena."²²³ Slijedeći naziv *bosanski* kao oznaku jezika kroz historiju književnosti, pored njegovih spominjanja u narodnim poslovicama i narodnim predanjima, u pismenim svjedočanstvima osmanlijskih historičara, te asocijacija o pismu "bosanici",²²⁴ u književnosti bogumila i bosanskomuslimanskih pisaca, od kojih, kako se kaže, Hilferding imenuje samo dva, a ima ih mnogo više u rukopisima, ovaj list je posebno naveo nazive bosanskog jezika u naslovima djela i u ranim djelima franjevačkih bosanskih i izvanbosanskih pisaca: Matije Divkovića, Ivana Grličića, Ivana Fr. Jukića, Andrije Kačića, Antuna Kneževića, Filipa Lastrića, Marjana Lekušića, Stjepana Markovića Margitića, Stjepana Matijevića, Mihajla Radnića, Mikalje, Gradića,²²⁵ zaključujući na kraju da i Karadžić i Šafarik i Jagić "znadu za bosanski jezik te ga preporučivaju kao književni jezik, da se uvede u književnost što bolje i što više, kao najbolji od svih ostalih govora i izgovora kod našega ukupnog južnog naroda".²²⁶ Posebnu lingvističko-moralnu podršku ova argumentacija je dobila govorom Vatroslava Jagića godine 1896, koji je "Bošnjak" preštapao u cjelini.²²⁷

Safvet-beg Bašagić je sa emfazom rodoljublja i romantičarskim zanosom bosanskog domovinskog patriotizma, koji, prema njegovu shvatanju, ima gotovo božanski značaj i zaslužuje poštovanje odmah poslije religije, odnosno jednako s njome, spominjao *bosanski jezik* i *bosanski narod*.²²⁸ A kao duhovnu sadržinu narodnog, bosanskog jezika, pored franjevačke književnosti koja nije mogla u tome vremenu biti bliska Bosanskim Muslimanima, pogotovu zbog svoga kršćanskog karaktera i duha, "Bošnjak" je navodio Hörmannove *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, sužavajući pri tome nacionalno-političku platformu bosanstva i uzimajući ih, s obzirom na njihovu konkretnu narodnosnu sadržinu i pripadnost, kao dokaz tradicionalno-književne identifikacije Muslimana sa bosanstvom. "Između ostaloga – pisao je "Bošnjak" – živi su

²²³ Ibidem, 26, 2, od 23. jula.

²²⁴ Ibidem, 26, 2, od 10. decembra. U vezi s ovim pismom "Bošnjak" spominje studiju Cire Truhelke objavljenju u Glasniku Zemaljskog muzeja.

²²⁵ Anonim: *Odgovor na "Bačvaninovu" poslanicu, bajagi iz Bosanske krajine. /sic!/. – Bošnjak 2/1892, 15, 1–2, od 14. aprila.*

²²⁶ Ibidem, 2.

²²⁷ Vatroslav Jagić: *Naziv "bosanski"*. – Bošnjak, 6/1896, 29, 1, od 16. jula.

²²⁸ Safvet-beg/ Bašagić: *Hubb-ul vatani minel iman. Ljubav otadžbine s vjerom je skopčana*. – Bošnjak, 1/1891, 9, 2–3, od 27. augusta.

dokaz naše prošlosti /i/ naše narodnosti naše junačke pjesme, koje je djelomice sabrao neumorni Kosta Herman i o koje se jagme i Srbi i Hrvati, one javno prikazuju slike bosanske prošlosti i našega junaštva."²²⁹ Ovu misao o bosanskomuslimanskom porijeklu i pripadnosti pjesama iz Hörmannova zbornika "Bošnjak" je izrazio još u prvom svome broju u anonimnom, Bašagićevom, članku *O bosanskoj književnosti*.²³⁰

Mada je u naslovu članka istaknut pojam *bosanska književnost*, u njemu se u stvari govori o književnom stvaranju Bosanskih Muslimana, pri čemu dolazi do izražaja prešutno jednačenje ovog stvaranja sa nazivom *bosanska književnost*. Nakon pregleda književnog rada na turskom, arapskom i perzijskom jeziku, koji je dat više kao uvod, u kome se spominju Šejh Jujo iz Mostara, Cafi efendija Pruščak, te Mehmed Sudija i Nerkesija iz Sarajeva,²³¹ članak se posvećuje književnom stvaranju na narodnom jeziku, koji se ističe sa žarom dokazivanja njegove bliskosti i prirodnosti izražavanja na njemu. S tih idejno-lingvističkih pozicija autor članka pristupa posebno alhamijado literaturi, ističući upravo u činjenici njena narodnog jezika, i pored vladajuće orijentalne klime originalnog književnog stvaranja u to doba, čistotu i spontanost rodoljubivih pobuda njenih pisaca: "Isto tako bilo je čestitih sinova mile naše domovine, koji su, premda nije bilo potreba, već samo iz ljubavi napram svojoj braći i domovini, na svom materinskom jeziku pisali, pjevali i pojedine knjižice izdavali."²³² Od alhamijado pisaca spominju se u ovom članku uz kratke književne karakterizacije: Gaibi-efendija, sahranjen u Staroj Gradišci, Kaimi-baba u Zvorniku, Ilhami-efendija u Travniku – svi kao pjesnici kasida, zatim Omer-efendija Humo, njegov *Ilmihal* na bosanskom jeziku i njegova pjesma *Savjet ženama*, te šejh Sirri-baba sa svojom ilahijom i Jusuf-beg Čengić sa spjevom *Abdija*, "koji je prije tri godine u Narodnom blagu štampan".²³³ "Sve su to sinovi naše mile domovine koji su vrlo lijepo pisali i pjevali na našem materinskom jeziku. Žalibože, što nijesu većina njihovih djela još objelodanjena. Kamo sreće da se nađe

229 Anonim: *Svačije poštujemo, a svojim se dičimo*. – Bošnjak, 1/1891, 26, 2, od 24. decembra.

230 Anonim /Safvet-beg Bašagić/: *O bosanskoj književnosti*. – Bošnjak, 1/1891, 1, 3–4, od 2. jula.

231 Ibidem, 3.

232 Ibidem.

233 Ibidem.

koji domoljub, te da to dragocjeno blago sakupi i na ogled svojoj braći izdade."²³⁴

Nakon ilustracije dvjema strofama poučno-moralističke sadržine iz *Abdije*, dolazi završni dio ovog članka, po kome on u historiji bosanskomuslimanske književnosti, nakon Hevajijina uvoda u *Potur-Šahidiju* i Huminih razmatranja u *Ilmihalu*, dobija značaj trećeg načelnog spisa u kome se govori i zalaže za *bosanski* jezik Bosanskih Muslimana. "Šta bi se dalo ovako jezgrovitome i mudrome savjetu prigovoriti? Valjda samo to, što je rečeno naški, a ne turski i perzijski", postavlja pitanje Bašagić i odgovara na njega, te eliminirajući odmah ova dva jezika kao moguće jezike književnog stvaranja Bosanskih Muslimana, a ograničavajući značaj arapskog jezika isključivo na jezik religije, ističe "onaj jezik, koji je od svojih roditelja čuo i naučio, to jest ovdje bosanski".²³⁵ "Kakva je fajda – piše on – sa onijem jezikom nekom šta govoriti, kojega dotični ne razumije?"²³⁶

Pojavu "Bošnjaka" sam Bašagić je dočekao s nadom da će s ovim listom, nakon nekoliko godina života pod okupacijom, u kojima "dosta slatkih prespavasma snova / dosta ljutih preboljesmo rana", nastati nova era razbuktavanja bosanskog imena i narodnosti.²³⁷ Polemičku oštricu odbrane bosanskog nacionalnog integriteta na muslimanskoj osnovi pred negirajućim napadima srpske i hrvatske štampe Bašagić je s vremenom preobrazio u romantično-patriotsku afirmaciju bošnjačkog naroda kao dijela slavenskog svijeta: "Šta je Bošnjak? Jedna mala grana / Velikoga stabla Slavijana" – u poetski zanos slave, viteštva, postojanosti i nepokolebljivosti.²³⁸ A verbalno potvrđivanje narodnosnog osjećanja zamijenio je spomenima bosanskih vladara i historijskim meditacijama /*U zidinama Jajca grada*/.²³⁹ Svoje poglede na bosanski patriotizam, na bosansku historiju i vodeću ulogu bosanskomuslimanskog plemstva u njoj, koji su mu poslužili kao osnova za podvlačenje prirodnog kontinuiteta bosanstva od najstarijih do suvremenih dana, Bašagić

234 Ibidem.

235 Ibidem, 3–4.

236 Ibidem.

237 S/afvet-beg/ B/ašagić/ *Bošnjaku*. – Bošnjak, 1/1891, 2, 2, od 9. jula.

238 Šestokrilić /Safvet-beg Bašagić/ *Šta je Bošnjak?* – Bošnjak, 2/1892, 1, 4, od 7. januara.

239 S. Šestokrilić: *U zidinama Jajca grada*. Bošnjak, 1/1891, 27, 1, od 31. decembra.

je izrazio u nizu potpisanih i anonimnih polemičnih uvodnika: *Hubbul vatani minel iman. Ljubav domovine s vjerom je skopčana*,²⁴⁰ *Bosanskijem trutovima*²⁴¹ i dr., u kojima se spominju *Bošnjaci, bosanski jezik*, "budućnost bosanskog naroda" i posebno u članku *O bosanskome plemstvu*,²⁴² koji je najprije objavljen u "Obzoru", a zatim preštampan u "Bošnjaku" 1894. godine, kada je Bašagić ovaj list već bio napustio kao saradnik.

Drugi "Bošnjakov" pjesnički saradnik, Riza-beg Kapetanović, u svojoj pjesmi *Pozdrav "Bošnjaku"*, u prvom broju ovog lista, izrazio je u stihu ideje uvodnika Čitaocima "Bošnjaka": Bošnjak se iza dugog sna prenuo i ide u bijeli svijet "da pozdraviš braću milu / Da pozdraviš ispred sviju / Našeg slavnog roda vilu" – sa romantičnom simbolikom narodne tradicije i prosvjetiteljskim pozivom na aktivnost.²⁴³ I Edhem Mulabdić se u "Bošnjaku" javio najprije jednim dopisom uredniku, u kojem je pored ostalog izrazio prisnu, zahvalnu i ponosnu identifikaciju sa imenom "Bošnjak", koje je ovaj list javno uskrsnuo u književnosti: "Zbilja i pozvao si nas Bošnjake, da prihvatimo pero ili kalem, pa da pišemo, kako ćemo svakom bratu koristiti poukom, zabavom i obranom. Dakle ti si nas svojim pozivom zadužio, a sad je red na nas, da pokažemo, da smo sinovi Bosne ponosne, da smo vrijedni svog imena. S toga sam se evo kao Bošnjak latio pera, pošto si me oslobodio još i tim, da ne moram pisati visokim štilom, jer ti ja baš i ne znam naokolo, nego po onoj staroj bosanskoj iz oka u oko."²⁴⁴ U "Bošnjaku" su susretljivo dočekivane sve knjige koje su bile u skladu s njegovom nacionalno-kulturnom ideologijom ili su je mogle svojom sadržinom i književnim značajem upotpuniti. Tako je dat izuzetno velik publicitet izdanju *Abdije*, spjeva Jusuf-bega Čengića, koji je dopunio i proširio doajen bosanskomuslimanskih pisaca Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. "Naša je bosanska književnost obogaćena opet jednom dobrom knjigom, koja je kao nikla iz srca naroda, te koju će bez sumnje svako sa veseljem pozdraviti i u ruku uzeti, da je čita",²⁴⁵ pisao je o ovoj knjizi anonimni uvodničar. Dok je drugi

240 Vidi fusnotu.

241 Vidi fusnotu.

242 Vidi fusnotu.

243 Riza beg Kapetanović: *Pozdrav "Bošnjaku"*. – Bošnjak, 1/1891, 1, 2, od 2. jula.

244 Ašik Garib /Edhem Mulabdić/: *Dragi gospodine uredniče...* – Bošnjak, 1/1891, 3, 2, od 16. jula.

245 Anonim: *"Avdija" popunjen*. – Bošnjak, 4/1894, 1, od 26. aprila.

prikazivač, Mehmed Sejdović, istakao: "Za nas Bošnjake je od najveće dakako vrijednosti ovo djelo, što je naše domaće, a uzeto je iz čistoga našeg vrela, te kako smo siromašni s našom bosanskom književnošću, svaki nas, kome je stalo do napretka i boljitka bosanske književnosti, mora da bude svim srcem zahvalan dičnome begu Kapetanoviću, koji neprestano svom snagom obrađuje, skuplja i izdaje naše blago."²⁴⁶

Iako "Bošnjak" nije prestao izlaziti ni kada je novi zajednički ministar financija baron Burian počeo napuštati Kalláyevu nacionalnu politiku, jer je ovaj list, nakon početnog saglašavanja s Kallájevom koncepcijom zastupao bošnjačku tradiciju i osjećanja Bosanskih Muslimana – zvanično napuštanje naziva *bosanski jezik* internom naredbom Zemaljske vlade od 4. oktobra 1907. da se zemaljski jezik svuda službeno naziva "srpsko-hrvatski jezik",²⁴⁷ značio je kraj Kalláyeve bosanske ideologije. Vlada je, međutim, znala kako je među Bosanskim Muslimanima bio duboko ukorijenjen naziv *bosanski jezik*, a osjećala je i njihovo zaziranje od srpskog i hrvatskog imena u jeziku, rastavljenih crticom naporednosti, a vlastitog isključenja iz tog naziva, pa je njima posebnom odlukom od 29. novembra iste 1907. godine dozvolila da u okviru svojih samoupravnih institucija svoj jezik i dalje nazivaju bosanskim.²⁴⁸ Kao jedan vid sporedne reakcije na suzbijanje bosanskog jezika u korist srpsko-hrvatskog bio je spor bosanskomuslimanskih predstavnika u Saboru godine 1911. oko ravnopravnosti arebice, arapskog pisma prilagođenog bosanskom jeziku, sa latinicom i ćirilicom u natpisima na cestama. A to pismo je kulturnohistorijski bilo ne samo sredstvo masovne pismenosti Bošnjaka, uz ekskluzivnu bosančicu, kao "begovsko pismo", nego i grafijski izraz alhamijado literature u kojoj je tradicionalno uzdizan i slavljen bosanski jezik, kojim su se pismom poslije 1878. služile muslimanske vjerske institucije, na kojem su pismu štampani listovi "Tarik" i "Muallim" i bilo izdano oko pola miliona različitih knjiga, te koje je upotrebljavano i u natpisima nekih firmi uporedo s latinicom i ćirilicom.²⁴⁹ Pred ekspanzijom

246 Meh. S-ć /Mehmed Sejdović/: "Avdija" popunjen. – Bošnjak, 4/1894, 19, 3, od 10. maja.

247 Dževad Juzbašić: *Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat*. Sarajevo, Svjetlost, 1973, 10.

248 Ibidem, 39–40. O upotrebi naziva bosanski jezik vidi: M. Hadžijahić, *Die Anfänge der nationalen Entwicklung in Bosnien und der Herzegowina, Südost-Forschungen*,

zapadnih pisama, posebno latinice, i svjetovnog školstva arebica je, međutim, konačno morala ustuknuti kao relikv iz prošlosti, zajedno sa alhamijado literaturom, i njenim grafijskim prai-zvorom orijentaliskom književnošću, a zadržati se samo kao arapsko pismo vjerskih knjiga.

Na sličan način se, sve do novijih vremena, zadržala kod Bosanskih Muslimana i bosančica, kojom kod njih i nisu nikad pisane i štampane knjige i listovi, već je bila njihov osoben starinički brzopis pisama i poruka, i trajala već svojim imenom kao daleka veza sa srednjovjekovnom Bosnom. Tako je Ibrahim-beg Repovac u konjičkoj medresi naučio i bosančicu pred Omer-efendijom Humom, prvim zagovornikom prevođenja vjerskih knjiga na "babin jezik" i njihova pisanja arebicom na način alhamijado literature.²⁵⁰ Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak je, međutim, i svoja djela pisao bosančicom, a zatim mu je tekst transliterirao i dotjerivao Jozo Čebular. Iza njega je ostao i jedan primjerak u Stambolu štampane *Marifetname*, u kojoj je na marginama Kapetanović bosančicom ispisivao njen prijevod, koji je namjeravao objaviti. U Arhivu Bosne i Hercegovine danas se čuvaju i dva teksta iz austrougarskog doba pisana bosančicom: zapis obimne narodne pjesme *Lički Mustajbeg* i pismo Hadži Mustafe Memiševića sinu Mehmedu iz 1911. godine.²⁵¹ Pored pisma Ismail-bega Selmanovića Ali-paši Čengiću od 27. jula 1879, Vojislav Bogićević navodi da su se i poslije okupacije Bosanski Muslimani služili ćirilicom /tj. bosančicom/ u dopisivanju sa svojim rođacima i poznanicima iseljenim u Tursku, a istim pismom su se dopisivali i roditelji sa svojim sinovima koji su bili regrutirani u austrougarsku vojsku. On čak smatra da se to pismo "kao specifično porodično, uz arebicu, zadržalo do današnjeg dana, premda rijetko".²⁵² Za našu temu važno je utvrditi, kako pokazuju i novija istraživanja, da se rasprostranjenost upotrebe bosančice podudara sa prostorom srednjovjekovne bosanske države, pa se ona tako upotrebljavala i u Novopazarskom Sandžaku; da je ona među Bosanskim

249 Dževad Juzbašić: O. c., 40. M. Hadžijahić, *Stav Muslimana Bosne i Hercegovine u pogledu nacionalnog opredjeljenja*. Studijski izvještaj. Izd. Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, 1970., 192, 195.

250 A/bdulah/ Zečević: *Merhum Ibrahimbeg Repovac kao pedagog i kulturni radnik*. – Gajret, kalendar za 1939, Sarajevo, 1938, str. 353.

251 Muhamed Hadžijahić: *Grada...*, 101.

252 Vojislav Bogićević: *Pismenost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, V. Masleša, 1975, str. 257–258.

Muslimanima najviše bila raširena u begovskim porodicama,²⁵³ pa se stoga sreće za nju i naziv "begovsko pismo", po tradiciji od bošnjačkih begova i aga, krajišničkih zapovjednika od XVI stoljeća, ali da je prodrila i u dublje muslimanske slojeve, te da je bila "najraširenija među muslimanskim ženama".²⁵⁴ A da su te žene bile pismene svjedoče i bosanskomuslimanske narodne pjesme, od kojih neke navodi Hadžijahić.²⁵⁵ Najzad, o nazivu "bosančica" kao tradicionalnom za ovo pismo Bosanskih Muslimana svjedoče izričiti iskazi starih žena od kojih su istraživači uzimali tekstove pisane ovim pismom, koje se, kao i maternji jezik, prenosilo s koljena na koljeno.²⁵⁶ "To je mene moja mati naučila", kaže jedna ispitanica, o čemu inače u nauci postoji mnogo svjedočanstava, među njima i iskaz da "to pismo znaju samo ženske".²⁵⁷ Kao razlozi za upotrebu ovog pisma i u novijem vremenu navode se: "da seljak /koji je prenosio pismo/ ne zna pročitati"; "da nitko ne može pročitati što pišu, naročito kočijaši koji su prenosili poštu".²⁵⁸

Bosanskim Muslimanima je, kao što se može zaključiti iz ovog pregleda, bošnjaštvo, sa svim njegovim pojavnim manifestacijama od vlastitog imenovanja, domovinske pripadnosti, jezika i pisma, bilo i kroz više od četiri stoljeća ostalo, prirodan izraz narodnih pa nacionalnih osjećanja zasnovanih na identitetu koji je proistekao iz domovinskih okvira države Bosne, koji se nisu mijenjali ni pod turskom ni pod austrougarskom vladavinom. Ime *Bošnjak*; uz to, prije svega je predstavljalo "mogućnost nacionalne samoidentifikacije" Bosanskih Muslimana i "isključivo sredstvo odbrane njihove posebnosti".²⁵⁹ Jer i napuštanje "bošnjaštva" kao političke ideologije od austrougarske vlasti i ukidanje bosanskog imena jezika kao posljednjeg obilježja "bosanske nacije" učinjeno je iz političkog oportuniteta pred

253 Muhamed Hadžijahić: *Grada*, 102 i f. 3. U ovoj studiji je izneseno da su se bosančicom služile sljedeće begovske porodice: Čengići, Kapetanovići iz Vitine, Dumišići iz Banje Luke, Zulfikarpašići iz Foče, Sulejmanpašići iz Bugojna, Ljubovići iz Nevesinja, Hafizadići iz Travnika, Filipovići iz Foče, Hašimbegovići i Selmanovići iz Prijepolja, Teskeredžići iz Travnika, Bašagići iz Nevesinja, Gavrankapetanovići iz Počitelja, Rizvanbegovići iz Stoca, Gradašćevići iz Gradačca, Sijerčići iz Goražda i dr.

254 Ibidem, 107–108.

255 Ibidem, 108.

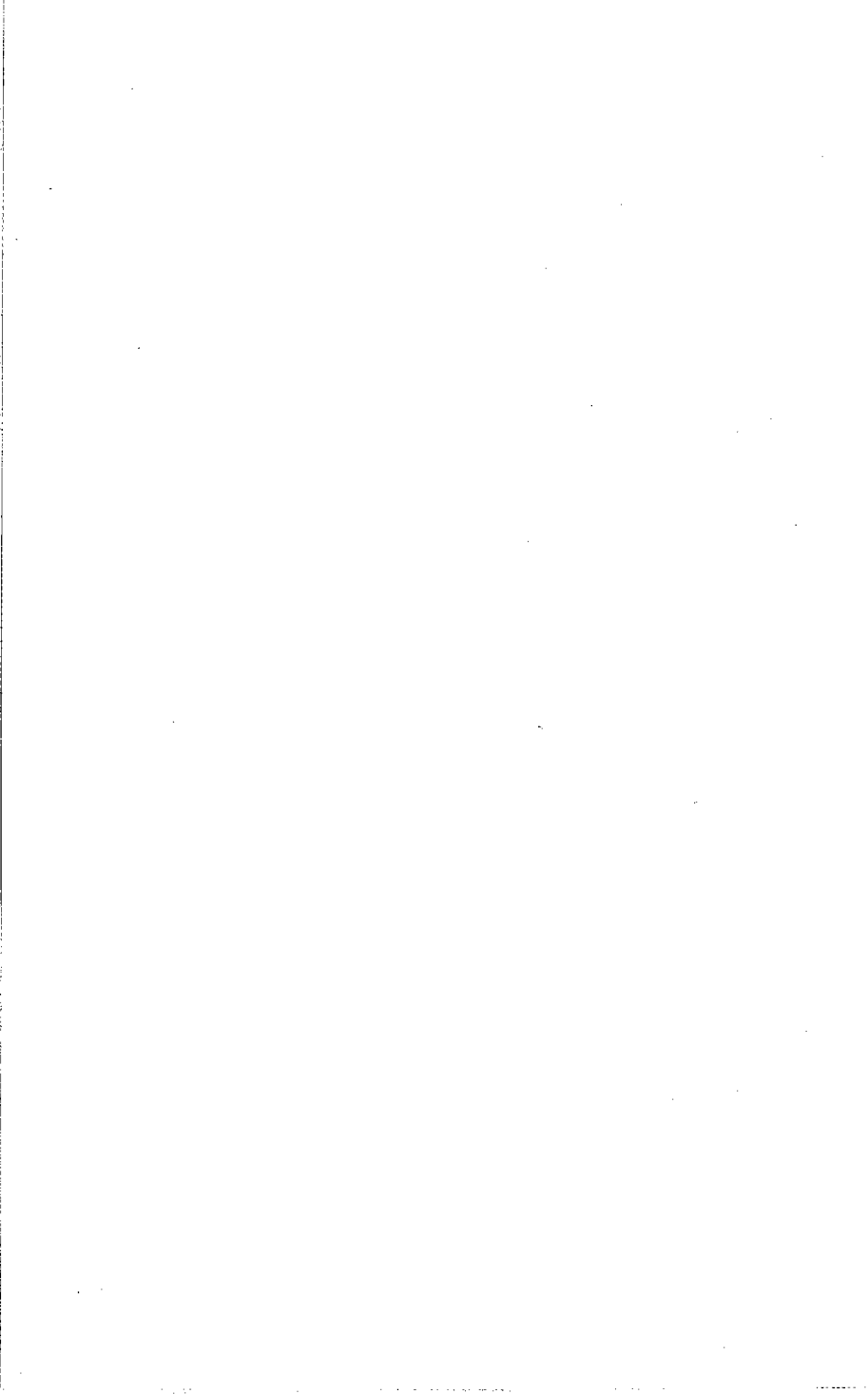
256 Ibidem, 103, 104, 106, 107. Bogićević, 262.

257 Ibidem, 103–107; 107.

258 Ibidem, 105, 104.

259 Mustafa Imamović: O. c., 80.

naraslim nacionalnim pokretima pravoslavnih Srba i katoličkih Hrvata, koji su državu Bosnu, kao drugi konstituens ovog nacionaliteta, već odavno natezali prema Srbiji i prema Hrvatskoj s težnjom da je zauzmu ili podijele, Srbi i Hrvati nisu mogli podnijeti i dozvoliti nacionalnu egzistenciju trećeg naroda pod tradicionalnim i autohtonim bosanskim imenom zbog njegove izvornosti, zbog legitimiteta u Bosni i potencijalnog suvereniteta nad Bosnom koji je ono podrazumijevalo, nasuprot njima koji su se kulturno integrirali sa svojim matičnim državama i nacionalno odrekli bosanstva. Pod tim pritiskom dvaju većih naroda, a bez političke podrške vlasti, da bi se održali kao poseban narod i duhovni, povijesni i politički subjektivitet između Srba i Hrvata, Bosanskim Muslimanima, koji su se prirodno i neprekidno nazivali *Bošnjacima* a svoj jezik imenovali *bosanskim* kroz stoljeća svoga postojanja – *ostala je vjerska identifikacija, ime musliman* /formalno ispravljeno od blasfemičnog "muhamedanac" 1900/ kao *differentia specifica*, koje su oni ispunjavali cjelokupnom svojom bošnjačkom književnom tradicijom i suvremenom kulturnom sadržinom. Otkinuti od njegova bosanskog imena, oni su svoj jezik bili prisiljeni na kraju nazivati srpsko-hrvatskim, da bi od tada ostali razapeti između Istoka i Zapada, na raskršću asimilacije sa tim narodima, ali i u otporu prema njoj vlastitim nacionalno-kulturnim identitetom suvremenog evropskog formiranja. Sam kulturno-književni i društveno-politički prijelaz sa bošnjačkog imena na muslimansko za preporodnu generaciju Bosanskih Muslimana nije bio ni težak ni dramatičan, jer su Bošnjaci i Muslimani, jedan narod sa dva imena, slijedili istu kulturnu, povijesnu i duhovnu tradiciju. Među suradnicima "Bošnjaka" bili su oni isti koji će pokrenuti "Behar" /1900–1911/: Bašagić, Mulabdić, Riza-beg Kapetanović, a u desetogodišnjem razdoblju naporednog izlaženja ovih listova od 1900. do 1910. bilo je saradnika koji su pisali i u "Beharu", kao nosiocu *muslimanstva*, i u "Bošnjaku" kao izrazu *bošnjaštva*, kao što su Fehim Spaho, M. Č. Čatić, Š. Sarajlić, H. Mulić, M. Hajrović, I. Dautović, H. Šahinović Ekrem, O. H. Bostandžić i drugi, smatrajući oba lista svojim i praktično podrazumijevajući kulturno jedinstvo u kontaminaciji dvočlanog nacionalnog identiteta, koji je sadržavao kako patriotsko-povijesnu tako i duhovno-kulturnu odrednicu.

INDEX IMENA

- Agić, Mehmed 28
 Alačević, Miroslav 52
 Ali-beg, sin kneza Ivana Vlahovića 16
 Arnauti 36

 Babukić, Vjekoslav 29-30
 Bajezidagić, Derviš-paša 22
 Balbi, Andrija 21
 Bašagić, Safvet-beg 22, 27, 54, 56-57, 59-60
 Bašeskija, Mula Mustafa Ševki 24
 Berbić, Ibrahim Edhem 28
 Bogićević, Vojislav 61
 Bomman, Gian Antonio 6
 Bonfini, Antonio 6
 Bostandžić, Omer Hifzi 63
 Bračulević, Lovro 19
 Bugari 6, 13, 22, 30, 32, 36, 38
 Burian, Stefan 60
 Buturović, Đenan 25

 Cerva, Ludovicus Aloysius 6
 Cigani 36
 Crnogorci 12-13, 31-32, 37

 Čebular, Jozo 61
 Čelebi, Evlija 12, 21, 23
 Čengić, Ali-paša 61
 Čatić, Musa Ćazim 63
 Ćiril, Konstantin 6

 Ćorović, Vladimir 51
 Ćuprilić, vezir 25

 Dalmatinci 7-8, 9-12, 29, 30-32, 37-38, 44
 Daničić, Đura 45, 55
 Dautović, Ibrahim 63
 Dede-beg, namjesnik Kliškog sandžaka 20
 Demetar, Dimitrije 45
 Derviš-paša Mostarac v. Bajezidagić, Derviš-paša
 Desković, Jakov 20
 Divković, Matija 23-24, 40, 56
 Dobrovsky, Josef 13
 Drašković, Janko 12, 30
 Dropuljić, Luka 24
 Dubrovčani 8, 15-16, 32, 44

 Derzelez, Alija 25

 Ejubović, Mustafa Šejh Jujo 22, 57
 Evans, Arthur J. 18
 Evans, Artur Dž. v. Evans, Arthur J.

 Ferhat-paša v. Sokolović, Ferhat-paša
 Fermendžin, Euzebije 23
 Fortis, Alberto 10

 Gaibi-efendija 57

- Gaj, Ljudevit 29, 55
 Gašović, Salih 49
 Gete, Johan Volfgang v. Goethe,
 Johann Wolfgang
 Glavinić, Franjo 6
 Goethe, Johann Wolfgang 57
 Gradić, Stjepan 35, 56
 Grci 7
 Grimm, Jacob 39, 41-42
 Grlić, Ivan 10, 56
 Gundulić, Ivan, 7

 Hadžihuseinović, Salih Sidki ef.
 Muvekit 6, 26
 Hadžijahić, Muhamed 18
 Hadži-Memi, trgovac bošnjački 8
 Hajrović, Murat 63
 Handžić, Mehmed 22
 Herceg Vlatko 16, 52
 Herceg Stjepan 16
 Hercegovci 11, 25, 30-32, 38
 Hilferding, Aleksandar Fjodoro-
 vič 56
 Hohenhausen, baron 10
 Hörmann, Konstantin Kosta 25,
 52, 56-57
 Hrvati 7-8, 9, 12-13, 29-30, 32,
 36-38, 47, 52-56, 62-63
 Hrvatinić, Hrvoje Vukčić 14
 Humo, Omer 28, 57, 61

 Ibrahim-paša, bosanski vezir 20
 Ilhami-efendija 57
 Iliri 13, 37
 Istrani 7, 29, 30-32, 38
 Ivanović, Ivaniš 14

 Jagić, Vatroslav 49, 56
 Jambrešić, Andrija 9
 Jelena, kneginja 15
 Jukić, Ivan Franjo 24, 32, 34-37,
 56

 Kačić Miošić, Andrija 6, 56
 Kaimi-baba, šejh Hasan 57
 Kalláy, Benjamin 49-51, 60
 Kapetanović Ljubušak, Meh-
 med-beg 51-53, 59-61
 Kapetanović Ljubušak, Riza-beg
 59, 63
 Karadžić Stefanović, Vuk 13, 16,
 18, 29-30, 37-43, 44-47, 55-56
 Kara-Oruč, trgovac bošnjački 8
 Katančić, Matija Petar 10, 35
 Kašić, Bartol 8
 Knežević, Antun Anto 6, 24,
 55-56
 Kolar, Jan 43
 Komnen, Manojlo 5
 Konstantin Filozof 6
 Kopijević, Ozrisal 14
 Kopitar, Jernej 12-13, 37-38, 42,
 47
 Kotromanić, Jelena 15
 Kotromanić, Stjepan 14-15
 Kranjci 7, 32
 Kružić, Petar 7
 Kukuljević Sakcinski, Ivan 31,
 45
 Kulin ban 5, 55
 Kurtćehajić, Mehmed Šakir 27

 Lastrić, Filip 6, 23, 56

- Latini 7
 Lekušić, Marjan 56
 Lišnjić, fra Marijan 19
 Lukarević, Jakob Jaketa 6
 Lukšić, Abel 6

 Mahanović, Marko 12
 Makedonac 8
 Mandić, Miloš 49
 Marković Margitić, Stjepan 24, 56
 Marulić, Marko 7
 Matić, Ambrož 24
 Matijević, Stjepan 24, 56
 Mažuranić, Ivan 32, 45
 Mažuranić, Matija 22, 32-33
 Mayer, Vjekoslav 29
 Megiser, Jeronim 7
 Memišević, Hamdija 61
 Mickiewicz, Adam 39
 Mickjević, Adam v. Mickiewicz Adam
 Mikalja, Jakov 8, 35, 56
 Miklošič, Franc 42, 45, 47
 Miklošić, Tomaš 12
 Milovanov, Luka 40
 Milutinović, Sima Sarajlija 40
 Mrkalj, Sava 40
 Mrnavić, Ivan Tomko 7
 Mulabdić, Edhem 54, 59, 63
 Mulić, Hamdija 63
 Münster, Sebastian 6
 Mušicki, Lukijan 40
 Muvekit v. Hadžihuseinović Salih Sidki ef.

 Nedić, Martin 24, 32
 Nerkesi Es-Saraji 57
 Ninoslav, ban 13

 Obradović, Dositej 11, 13, 37-39
 Omer-paša, teftedar bosanski 20
 Orbini, Marvo 6, 35
 Osman Topal-paša 26, 50-51
 Osmanlije 29, 33, 36-37, 51

 Pacel, Vinko 45
 Pavić, Đura 21
 Pavlović, Radoslav 14, 16
 Pejačević, Jakov 9
 Pejaković, Stjepan 45
 Petrović, Petar II Njegoš 46
 Pio II, papa 7
 Poljaci, 7
 Popović, Vuk 46
 Porfirogenit, Konstantin 5, 50
 Postel, Guillaume 19
 Pricot, E. de Sainte Marie 6
 Pruščak, Hasan Kafi 56
 Puška, Ibrahim 28

 Radnić, Mihajlo 56
 Radoslav, "bosanski kralj" 6
 Raukar, Tomislav 19
 Relković, Matija Antun 10
 Repovac, Ibrahim-beg 61
 Rešad-beg, turski književnik 27
 Rizvanbegović Stočević, Ali-paša 46
 Rizvanbegović Stočević, Arif-beg Hikmet 22, 27

- Sarajlija, Arif 28
 Sarajlić, Šemsudin 63
 Sejđović, Mehmed 59
 Selmanović, Ismail-beg 61
 Seljubac, Ibrahim 28
 Sinovčić, Mikula 21
 Sirotković, Đuretina 21
 Sirri-baba 57
 Skok, Petar 17
 Slaveni 18, 30
 Slovenci 9, 12-13, 30, 32, 44
 Sofi Mehmed-paša 20
 Sokolović, Ferhat-paša 20
 Spaho, Fehim 63
 Srbi 13, 22, 29, 36-39, 41-44,
 45-51, 53-56, 62-63
 Srdanović, Marko 21
 Stjepan Ostoja 14
 Stjepan Tomaš 14

 Šabanović, Hazim 21
 Šafarik, Pavle Josip 13, 35, 43,
 56
 Šahinović, Hamid Ekrem 63
 Šejh Jujo v. Ejubović, Mustafa
 Šejh Jujo
 Šipuš, Jozef 10
 Štoos, Ivan Pavao 32
 Šulek, Bogoslav 47
 Šuuri, Hasan-efendija 9

 Tekelija, Sava 31
 Thalloczy, Lajos 50
 Tirol, Dimitrije I. 32
 Topal šerif Osman-paša v. Osman
 Topal-paša
 Truhelka, Ćiro 19
 Tubero 6
 Turci 8, 10-11, 17, 21-22, 25,
 27, 29-30, 33-36, 38-39, 44,
 46-47, 54
 Tvrtko I, kralj bosanski 17
 Tvrtković, Tvrtko 14-16
 Tvrtković, Tvrtko II 7

 Uskufija, Muhamed Havaija 9,
 22-24

 Velimislić, Milić 6
 Vitezović Ritter, Pavao 9-10
 Vladislav, knez 15
 Vlahović, Ivan 16
 Vlasi 44
 Vlčko, gost 14
 Vlk, knez 14
 Vlkoslav, knez 14
 Vlkoslavić, Vlatko 15
 Voltić, Josip 11
 Vrčević, Vuk 46
 Vuletić Vukasović, Vid 52

 Žunbor, gost 14

Izdavač
BOŠNJAČKA ZAJEDNICA KULTURE
"PREPOROD"

Za izdavača
MUNIB MAGLAJLIĆ

Korektor
MIRZETA KORJENIĆ

Tehnički urednik
REŠAD DŽINDO

Računarska priprema
BZK "PREPOROD"
BOŠNJAČKA KUĆA PODATAKA

Štampa
ADEN, Sarajevo

Štampano u 2.500 primjeraka
1999.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine,
Sarajevo
UDK 811.163.4(497.6)(091)

RIZVIĆ, Muhsin
Bosna i Bošnjaci jezik i pismo / Muhsin Rizvić. - Sarajevo
: Preporod, 1999. -68 str. ; 20 cm.
Bibliografske i druge bilješke uz tekst.

Na osnovu mišljenja Ministarstva obrazovanja, kulture i sporta,
Bosna i Hercegovina, Federacija Bosne i Hercegovine, broj:
02-413-1976/95 od 25.04.1995. godine, a prema članu 19,
tačka 12, stav 2. Zakona o porezu na promet proizvoda i
usluga ("Službeni list R BiH", broj 5/95 i 9/95), ovaj proizvod
oslobađa se poreza na promet proizvoda i usluga.